

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ім. Г.С.КОСТЮКА АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

УДК 159.922.73:37.015. 3

ХРИСТУК

Оксана Леонідівна

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
УСТАНОВКИ УЧНІВ МОЛОДШОГО ТА РАННЬОГО
ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ НА ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
доктор психологічних наук,
професор, дійсний член АПН України
Максименко Сергій Дмитрович

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. УСТАНОВКА ОСОБИСТОСТІ НА ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	10
1.1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення адиктивної поведінки особистості	10
1.2. Вікові особливості психічної організації особистості на етапі молодшого та раннього підліткового віку	32
1.2. Особистісні детермінанти uzалежнення від алкоголю у віковому контексті	46
1.4. Психологічна функція установки у генезі адиктивної поведінки учнів молодшого та раннього підліткового віку	65
Висновки до розділу	73
РОЗДІЛ 2. ЗВ'ЯЗОК ВІКОВИХ І СТАТЕВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЧНІВ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ	77
2.1. Методи та організація емпіричного дослідження	77
2.2. Характеристика вікових та статевих відмінностей досліджуваних груп учнів	86
2.3. Зв'язок вікових та статевих особливостей учнів з уявленнями про шкідливість алкоголю	91
Висновки до розділу	100
РОЗДІЛ 3. ЗВ'ЯЗОК МІЖ ВЛАСТИВОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ МОЛОДШОГО ТА РАНЬОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ТА УСТАНОВКОЮ НА АЛКОГОЛІЗАЦІЮ	102
3.1. Вплив особистісних рис на схильність до вживання алкоголю досліджуваних експериментальної групи	102

3.2. Порівняльний аналіз особливостей установки учнів на вживання алкоголю у контрольній та експериментальній групах	106
3.3. Взаємозв'язок особистісних рис учнів досліджуваних груп з різними аспектами установки на вживання алкоголю	117
3.4. Типологічна характеристика досліджуваних учнів, схильних до вживання алкоголю	136
3.5 Параметри диференційованого особистісного підходу до профілактики вживання алкоголю учнями	154
Висновки до розділу	158
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	163
ДОДАТКИ	186

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціально-психологічні, медичні, економічні наслідки зловживання алкоголем молоддю, що закономірно призводить до незворотніх змін психіки та деградації особистості, перетворилися у гостру проблему сучасного суспільства. З кожним роком відбувається все більше омолодження алкоголізації і поширення цього явища в дитячо-підлітковому середовищі. Цьому сприяє і реклама в засобах масової інформації, і достатньо терпиме відношення суспільства щодо вживання дітьми і підлітками слабоалкогольних напоїв. Вироблення певної установки на вживання алкоголю серед цієї вікової категорії є надзвичайно потужним чинником подальшого формування адиктивної поведінки у майбутньому. Зростання жіночого алкоголізму у суспільстві вимагає розгляду статевих відмінностей установки на вживання алкоголю у дитячо-підлітковому середовищі.

Проблемою адиктивної поведінки займалося багато як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, зокрема в галузі медицини (В.С. Бітенський, О.Г. Годлевський, Н.В. Дмитрієва, П.Ю. Дупленко, Ц.П. Короленко, А.Е. Личко, І.В. Лінський, І.Н. П'ятницька, О.С. Чабан, П.Д. Шабанов та ін.), педагогіки (В.М. Оржеховська), психології (І.А. Белінська, Б.С. Братусь, Н.П. Бурмака, В.Я. Гіндкін, Н.Є. Завацька, В.Ю. Зав'ялов, О.Є. Івашко, Т.В. Кириченко, Н.С. Курек, Б.А. Леко, І.П. Лисенко, Н.Ю. Максимова, Е.С. Меньшикова, М.Н. Овчиннікова, О.В. Савчук, Т.В. Теміров, Б.М. Ткач, С.В. Цицарєв, О.Т. Чередниченко та ін.).

Проблема установки особистості на вживання алкоголю була предметом дослідження лише у обмеженій кількості праць (В.В. Гульден, Б.А. Леко, Т.І. Петракова, О.Л. Романова). Зокрема, вивчено особливості формування алкогольної установки молоді залежно від індивідуально-типологічних властивостей особистості (Б.А.Леко). Проте, практично не

досліджена вікова динаміка та зв'язок між рисами особистості і різними компонентами установки на вживання алкоголю; поза увагою залишається вплив ситуації алкоголізації (первинне залучення, групове і одноосібне вживання алкоголю), гостро відчувається дефіцит психодіагностичного інструментарію, спрямованого на аналіз соціально-психологічних чинників вживання алкоголю учнями молодшого та раннього підліткового віку.

Недостатня розробленість проблеми, її очевидна теоретична і практична значимість зумовила вибір теми даного дисертаційного дослідження: “Психологічні особливості установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження входить до комплексної теми лабораторії психології навчання Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України: “Психологічне забезпечення розвитку особистості в системі безперервної освіти “, (номер держреєстрації 0100U000660).

Тема затверджена на Вченій Раді Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України (протокол № 1 від 31.01.2000 року) та погоджена з бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 25.03.2008 року).

Об'єкт дослідження: установка особистості на вживання алкоголю.

Предмет дослідження: вікова динаміка установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні принципів роботи із встановлення психологічних закономірностей попередження вживання алкоголю відповідно до вікових та особистісних властивостей учнів.

Гіпотеза дослідження:

Існують типи особистості дітей, схильних до різних форм вживання алкоголю, що детерміновані певними аспектами установки на вживання алкоголю: а) установкою, що зумовлена впливом оточуючих; б) установкою на позитивні емоції від вживання алкоголю.

Відповідно до предмету, мети та гіпотези визначено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз зарубіжних і вітчизняних підходів до проблеми установки на вживання алкоголю.
2. З'ясувати наявність зв'язку між властивостями особистості учнів молодшого та раннього підліткового віку та установкою на алкоголізацію.
3. Проаналізувати статеві відмінності властивостей особистості і установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю.
4. Встановити взаємозв'язки властивостей особистості і складових установки на вживання алкоголю в різних ситуаціях алкоголізації і розробити концептуальні підходи до соціально-психологічної профілактики і психокорекції.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становили концептуальні положення і принципи психології: принцип системного підходу до розуміння особистості (Б.Г. Ананьєв, Л.Ф. Бурлачук, Г.С. Костюк та ін.); концепції становлення та розвитку психіки особистості в онтогенезі (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко та ін.); теорія навчання і виховання як освоєння і передавання соціокультурного досвіду (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко); психологічні особливості та закономірності розвитку особистості учнів молодшого шкільного та підліткового віку (Л.С. Виготський, М.В. Савчин, Ю.М. Швалб та ін.); теорія установки (Ш.А. Надірашвілі, Д.Н. Узнадзе); основні положення щодо чинників ризику вживання алкоголю учнями молодшого та раннього підліткового віку (Е.Є. Бехтель, А.Е. Личко, Н.Ю. Максимова).

Для розв'язання поставлених завдань був використаний комплекс **методів** дослідження: *теоретичні*: аналіз, систематизація, узагальнення, класифікація; *емпіричні*: спостереження, анкетування, бесіда, тести; метод експертних оцінок, а також методи статистичного оброблення даних (кореляційний аналіз, t-критерій Стьюдента на базі пакету статистичних

програм Statistica 6.0).

Організація і експериментальна база дослідження:

Дослідження здійснювалось на базі загальноосвітньої школи № 8 м. Стрия Львівської області та загальноосвітніх шкіл № 8, № 9, № 28 м. Львова. Загальна кількість досліджуваних становила 113 учнів других, третіх і п'ятих класів (вік - 8-9 років, 11-12 років). З них 45 - молодших школярів, 43 - підлітки, а також 25 - молодших школярів і учнів раннього підліткового віку - із сімей, де є проблема зловживання алкоголю.

На першому етапі (2000-2001 рр.) було вивчено теоретичні та практичні аспекти адиктивної поведінки особистості, визначено провідні ідеї та розроблено програму дослідження.

На другому етапі (2002-2006 рр.) було вивчено психологічні особливості установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю та зв'язок з її компонентами. За допомогою психодіагностичних методик були встановлені типи особистості, що підвищують ризик алкоголізації у учнів молодшого та раннього підліткового віку .

На третьому етапі (2007-2008 рр.) сформульовано висновки, накреслено шляхи практичного впровадження отриманих результатів.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у виявленні та обґрунтуванні особливостей установки на вживання алкоголю учнів молодшого та раннього підліткового віку. Вперше виокремлені такі складові установки : 1) поведінкова готовність до вживання (спроби, що відбулися, і передбачуване в майбутньому вживання алкоголю); 2) установка, що зумовлена впливом оточуючих; 3) установка на позитивні емоції від вживання алкоголю. Вперше визначені типи особистості, що детермінують готовність до вживання алкоголю; зокрема, учні з вираженою домінантністю в спілкуванні, низьким самоконтролем поведінки і схильністю до ризику мають позитивні установки на вживання алкоголю в ситуаціях первинного залучення; учні з високим рівнем тривожності мають прогноз адиктивної поведінки.

Уточнені причини вживання алкоголю у дітей із сімей, де є проблема зловживання алкоголем: це особистісні властивості та специфіка впливу оточення на формування установки.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що отримані в ньому дані про взаємозв'язок властивостей особистості і установки на вживання алкоголю дозволило вирішити практичні завдання діагностування учнів молодшого та раннього підліткового віку групи ризику алкоголізації, а також здійснювати особистісно-орієнтований підхід в процесі профілактики різних форм вживання алкоголю.

Надійність і вірогідність одержаних результатів забезпечені різнобічним теоретичним аналізом досліджуваної проблеми, відповідними і надійними методами дослідження, репрезентативністю вибірки, системною організацією дослідження, поєднанням якісного і кількісного аналізу отриманих даних.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Головні результати дослідження доповідалися на I Польсько-українській конференції “Психологія Львівсько-Варшавська: Вчора - Сьогодні - Завтра” (Варшава, 2000); на круглому столі Львівського державного університету внутрішніх справ “Психологічні проблеми соціальної адаптації та правової реабілітації громадян” (Львів, 2007); на міжнародній науково-практичній конференції “Психологічні аспекти національної безпеки” (Львів, 2007); на міжнародній науково-практичній конференції “Психологічні аспекти національної безпеки” (Львів, 2008); на міжнародній науково-практичній конференції “Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку” (Луцьк, 2008), а також на засіданнях лабораторії психології навчання Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.

Результати дослідження впроваджені в практику роботи Львівського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (довідка № 443 від 06.06. 2008 р.).

Отримані в дослідженні результати використані при розробці

спецкурсу «Профілактика і корекція девіантної поведінки особистості» для студентів Львівського державного університету внутрішніх справ.

Зміст та результати відображено у 12 публікаціях, з них 7 у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 236 найменувань (обсягом 22 сторінки) та додатків (обсягом 6 сторінок). Основний зміст дисертації викладено на 162 сторінках. Робота містить 31 таблицю (обсягом 35 сторінок).

РОЗДІЛ 1

УСТАНОВКА ОСОБИСТОСТІ НА ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

1.1. Теоретико-методологічні підходи до вивчення адиктивної поведінки особистості

Поняття особистості в сучасній психології дуже багатогранне. Не дивлячись на теоретичні розбіжності, багато дослідників притримуються єдиних думок щодо функціонування особистості.

По-перше, особистість - це складна система психічних структур і процесів, організованість якої - результат взаємодії багатьох підсистем. В процесі розвитку особистості відбувається реструктурування безлічі біологічних і психічних підсистем в межах, встановлених природою і суспільством. По-друге, особистість як суб'єкт діяльності і як конструкція розвивається і функціонує при постійній взаємодії з середовищем при взаємному впливі афективних і когнітивних процесів, і саме «стійкі стереотипи в емоційній, когнітивній, поведінковій сферах дозволяють розкрити структуру особистості як системи» [79,32]. Основною ознакою будь-якої теорії особистості є структурні концепції, що мають справу з незмінними характеристиками, які люди демонструють в різних обставинах і у різний час. Один з найбільш популярних прикладів структурних концепцій - це концепція рис особистості. Властивість особистості розглядається при цьому як «стійка якість або стійка схильність поводитися певним чином в різноманітних ситуаціях» [214, 28]. На іншому рівні аналізу структура особистості може бути описана за допомогою концепції типу особистості як сукупності безлічі різних рис, утворюючої самостійну категорію з чітко окресленими межами.

Оскільки, дане явище становить загрозу для нашого суспільства.

Негативні наслідки проявів адиктивної поведінки мають для суспільства соціальні, демографічні, медичні та економічні аспекти.

Проте на сучасному етапі у науковій психології термін адиктивна поведінка має ширше значення, ніж узалежнення від психоактивних речовин і не є синонімом терміну наркоманія.

Адиктивна поведінка – це форма поведінки людини, яка проявляється у прагненні втекти від дійсності внаслідок свідомої зміни свого психічного стану. За характером втечі виокремлюють такі види адиктивної поведінки:

- 1) вживання алкоголю, наркотиків, різних токсичних препаратів;
- 2) участь у комп'ютерних та інших азартних іграх;
- 3) тривале прослуховування гучної ритмічної музики;
- 4) повне заглиблення в роботу та ін.

Адиктивна поведінка суттєво змінює стосунки індивіда з іншими людьми [169].

Найбільш сучасною є класифікація адикцій за Ц.П. Короленком та Н.В. Дмитрієвою є: [85]

1. Нехімічні адикції: паталогічна схильність до азартних ігор, комп'ютерна адикція, сексуальні адикції, роботоголізм та адикція до витрачення грошей.

2. Проміжні форми адикції (адикції до їжі): нервова анорексія та нервова булімія.

3. Хімічні адикції (їх ще називають основними формами адиктивної поведінки, внаслідок вживання психоактивних речовин).

В.Д. Менделевич також обстоює сучасне уявлення про адиктивну поведінку і у розділ нехімічні адикції додає ще кілька адикцій – фанатизм та комунікативна залежність [132].

Не слід ототожнювати нехімічні адикції з девіантною поведінкою. Оскільки, девіантна поведінка ґрунтується на соціальній нормі, яка змінюється з часом і різна у різних суспільствах. Тоді як адиктивна поведінка відображає психологічну закономірність виникнення та формування

узалежнення [93; 244].

У сучасній психології немає, мабуть, жодної теоретичної орієнтації, досягнення якої не були б застосовані для пояснення поведінки людини, що вживає алкоголь.

Відповідно до цілей дослідження далі в даному розділі будуть розглянуті саме ті теорії алкоголізації, які пояснюють її з позицій теорій особистості.

Отже, з позицій психодинамічної теорії особистість і алкоголізація подається наступним чином.

Засновник психодинамічного напрямку Зігмунд Фрейд основою розвитку особистості вважав лібідо - специфічну сексуальну енергію, а одним із принципів регуляції психічного життя людини - принцип задоволення, що відображає «мету психічної діяльності загалом — уникнути незадоволення і досягнути задоволення» [102].

Ранні психоаналітичні інтерпретації залежності були пов'язані з акцентуванням значення саме на інстинктивних аспектах вживання, які приносять задоволення. Зокрема, З.Фрейд встановив, що хлопчики, у яких в дитячому віці виявлявся і потім зберігався конституційний еротизм губ, «будучи чоловіками, набувають сильного мотиву для пияцтва і куріння» [205, 156]. Класична теорія драйвів (психічних проявів інстинктів) постулювала: якщо дитина надмірно фрустрована або одержує надмірне задоволення на якій-небудь стадії свого психосексуального розвитку, то вона буде фіксованою на даній стадії. Дослідники психоаналітичного напрямку підрозділяють алкоголіків на дві групи з різним прогнозом. «У «власне алкоголіків» переважають риси оральної вдачі - пасивність, яскраво виражена залежність. У другого типу — регресивних алкоголіків — відмінними рисами є завзятість і схильність до домінування, що походять від анальної стадії. Ці індивідууми компульсивні, і їх прогноз не відрізняється від прогнозу інших компульсивних невротиків, тоді як «власне алкоголізм» є захворюванням набагато важчим і з гіршим прогнозом» [192, 23].

Представники більш пізнього напрямку в психоаналізі - теорії об'єктних відносин - пов'язують появу психологічних проблем з неблагополуччям в об'єктних відносинах [168, 226]. Психоаналітики визначають, що у індивідів з оральним типом фіксації є проблеми із почуттям самотності, які проявляються схильністю до проблемної поведінки - звикання до алкоголю, наркотиків або інших станів залежності» [52, 126]. Оральні проблеми приводять до сильної залежності від так званих «перехідних об'єктів», що символізують для дитини відсутню матір» і саме прихильністю до «перехідного об'єкту» пояснюється сильна прихильність до використання алкоголю і наркотиків, оскільки вони допомагають почувати себе краще [191, 271].

Пізніше припущення про те, що всі випадки зловживання хімічними речовинами є регресією на оральній стадії психосексуального розвитку, поступилося місцем іншій концепції, згідно якої більшість таких випадків мають захисну і адаптивну функції. Зокрема, прихильники цієї теорії вважають, що хімічні речовини полегшують і запобігають болю і викликають відчуття насолоди, також припускають, що хімічна залежність спрямована проти хворобливих внутрішніх і зовнішніх стимулів. напруга загрожує їм важкою травмою. Будь-яка напруга сприймається як передвісник загрози існуванню, так само як немовлям сприймається відчуття голоду [192, 24]. Ханзян Е. Дж. відзначає особливу вразливість сфери саморегуляції у адиктивних хворих. Вразливість впливає на їх здатність управляти своїми емоціями, впливає на самооцінку, відносини з оточуючими і на здатність піклуватися про себе [211, 29]. Крістал Р. відзначає у хімічно залежних осіб нездатність диференціювати свої відчуття, схильність до соматизації афекту і алекситимію як нездатність висловлювати свої переживання [94]. Доддс Л. М. вважає, що адиктивна поведінка переслідує ряд цілей: спробу задовольнити потребу в контролі над нестерпним афективним станом, пошук об'єкту, що ідеалізується, управління караючим Супер-Его і збереження контролю як такого [56]. Алкогольна залежність розглядається не як

захворювання, але як самогубна спроба відходу від хвороби або підсвідоме прагнення подолати внутрішні суперечності, що виникли на ґрунті зовнішнього конфлікту [133].

З позицій екзистенційно-гуманістичної теорії особистість і алкоголізація подається в наступних положеннях.

Основні принципи гуманістичного напрямку в теоріях особистості закладені А. Маслоу, який вважав, що основною темою життя людини є самовдосконалення. Фрустрація базових потреб (блокування процесу самоактуалізації), за А. Маслоу може викликати індивідуальну фіксацію на потребах нижчих рівнів, недорозвинення вищих потреб (наприклад, за несприятливих соціальних умов). Якщо через низку обставин нормальна самоактуалізація через любов, творчість і духовність неможлива, вона може бути підмінена самовираженням через девіантну, зокрема залежну поведінку [130].

У екзистенціальній психології аналіз актуального людського існування здійснюється особистістю шляхом дослідження проблем життя і смерті, свободи і вибору, сенсу існування, любові і самотності. Так, В. Франкл вважав, що проблеми поведінки, так чи інакше, пов'язані з дефіцитом перерахованих якостей, тобто з проявами бездуховності. Стан внутрішньої порожнечі він називав екзистенціальним вакуумом, який є причиною таких суспільних бід як депресія, агресія, наркоманія, алкоголізм. В. Франкл вважав, що люди, які мають низькі життєві цілі (або не мають їх взагалі), з більшою вірогідністю пробуватимуть знайти сенс в алкоголі, наркотиках, або інших речовинах, що змінюють свідомість, ніж ті люди, які мають чітку певну високу мету в житті. Надати допомогу людині з відхильною поведінкою(узалежненою) - означає допомогти усвідомити своє духовне «Я» і прийняти відповідальність за свою долю [202].

Особливо це питання актуальне в юнацькому віці. Надзвичайно важливий здобуток ранньої юності – це відкриття свого внутрішнього світу. Для дитини єдиною усвідомленою реальністю є зовнішній світ, куди вона

проектує і свою фантазію. Достатньою мірою усвідомлюючи свої вчинки, дитина переважно не усвідомлює власних психічних станів. Навпаки для юної особи зовнішній фізичний світ – тільки одна з можливостей суб'єктивного досвіду, осередком якого є вона сама. Навіть об'єктивна інформація нерідко стимулює молоду людину до інтроспекції, роздумів про себе та свої проблеми.

Орієнтація у юнацькому віці водночас на кількох значимих інших робить психологічну ситуацію цього віку невизначеною, внутрішньо конфліктною. Підсвідоме бажання звільнитись від минулих ідентифікацій робить молодих людей активними в рефлексії, а також активізує і почуття своєї особливості, неподібності до інших, що викликає досить характерне для ранньої юності почуття самотності чи страх самотності. Ранній юнацький вік можна охарактеризувати як початок формування нового рівня самосвідомості – як період розвитку і поглиблення інтегративних якостей. Його специфічні риси – підвищення значимості для формування я-концепції системи власних цінностей і посилення особистісного, психологічного, динамічного аспектів сприйняття – дають підстави оцінити його як рівень, характерний для зрілої особистості.

Одним із головних механізмів пізнання в юнацькому віці самого себе, свого внутрішнього світу є особистісна рефлексія, що характеризується як діяльність особистісного самопізнання, як особлива дослідницька діяльність, в ході якої людина досліджує не просто свій внутрішній світ, а й себе як дослідника.

Юність особливо чутлива до «внутрішніх» психологічних проблем. Чим старша (не тільки за віком, а й за рівнем розвитку) молода людина, тим більше її хвилює психологічний зміст дії, що відбувається, дійсність і тим менше значення для неї має «зовнішній контекст подій». Відкриття свого внутрішнього світу – дуже важлива, радісна подія, але воно викликає також багато тривожних і драматичних переживань. Разом з усвідомленням своєї унікальності, неповторності з іншими приходять почуття самотності.

Юнацьке «Я» ще не визачене, дифузне, воно нерідко переживається як смутний неспокій чи відчуття внутрішньої порожнечі, яку чимось потрібно заповнити.

І часто виникнення цієї пустоти, екзистенційного вакууму [202] є першою передумовою алкогольної поведінки молоді особи. Алкоголь молодій людині на певний період позбутися цих негативних переживань, але ще більше закріплює патологічний спосіб отримання суб'єктивно комфортних станів.

Таким чином не алкоголь як такий, не його взята сама пособі фізіологічна дія, а передусім проекція психологічного очікування, актуальних потреб і мотивів на психофізіологічне тло сп'яніння створює ту внутрішню суб'єктивну картину, яку людина починає приписувати дії алкогольного напою [30]. Власне, в цьому спочатку ще смислово не оформленому стані й формується те зерно, із якого виростає психологічна привабливість алкоголю. Звідси починається надзвичайно небезпечний за своїми життєвими наслідками і кардинальний для генезису алкоголізації процес – все більша децентралізація, викривлення сприйняття, і людина починає бачити головне джерело привабливого для неї стану тільки в алкоголі.

Досить важливий момент, який необхідно підкреслити, полягає в тому, що суб'єктивна картина не створюється одномоментним актом проекції психологічного очікування актуальних потреб на тло алкогольного сп'яніння. Ця картина завжди діяльнісно опосередкована, вона створюється в ході особливої діяльності людини, що вживає алкоголь, яку можна назвати ілюзорно-компенсаторною алкогольною діяльністю, що спрямована на створення і підтримання бажаного емоційного стану, особливого алкогольного, тобто ілюзорного, задоволення тієї чи іншої актуальної потреби. Тому, зокрема, коли ми говоримо про потребу в алкоголі, то не слід розуміти цей вислів буквально. З власне психологічної точки зору йдеться не про потребу переживання стану сп'яніння – переживання, що має досить

складний, діяльнісно опосередкований характер [30].

Коли ж починає формуватись і зміцнюватись ілюзорно-компенсаторна діяльність, не можна вже не враховувати тих психологічних особливостей, які вона здатна вносити в світогляд і способи буття людини. Безумовно протиріччя і конфлікти, що виникають у житті, отримують тоді можливість розв'язуватись не реальною діяльнісною активністю суб'єкта, а все більшим відхиленням в інший, ірреальний план. Причому можливість створення ілюзорно-компенсаторного дійства, тимчасового відходу в ірреальний план починає розглядатись самою людиною, що зловживає алкоголем, як благо, як важливий засіб, підтримання рівноваги зі світом, що ще більше укріплює її схильність до алкоголю.

Отже, гуманістична психологія, ставлячи питання про «нормальну здорову людину», говорить про її сутність. Тобто сутність людини характеризується тут як відкрита для розвитку і самовдосконалення, для втілення в життя всіх кращих задатків і здібностей.

Особливо це питання актуальне в юнацькому віці. Надати допомогу людині з відхильною поведінкою (узалеженою) - означає допомогти усвідомити своє духовне «Я» і прийняти відповідальність за свою долю [202].

Творчість Е. Фрома (гуманістичний психоаналіз) співзвучна даним ідеям (не дивлячись на його формальну приналежність до «неофрейдизму»). Залежність, за Е. Фромом, може виникати як спочатку приречена на невдачу спроба знайти внутрішню єдність, вона пов'язана з неможливістю для індивіда встановити справжній зв'язок з навколишнім світом. Людина може відключити свою свідомість, приводячи себе в стан екстазу або трансу; це досягається за допомогою наркотиків, сексуальних оргій і багатьох інших ритуалів. Цілісність може бути досягнута і іншим шляхом, наприклад, коли людина всю свою енергію спрямовує на служіння однієї всепоглинаючої пристрасті: до грошей, до влади, до слави, або до руйнування [206, 308]. Не маючи можливості вирішити конфлікт між прагненням до незалежності і

відчуттям власної незначущості, безсилля і встановити зв'язок зі світом через любов і працю, людина може зруйнувати свою унікальну особистість, «віддати себе у владу алкоголю і наркотика» [207, 196]. Причини залежної поведінки, за Фромом, можуть бути зумовлені розвинутим в нашу епоху культом споживача [208].

З позиції соціально-когнітивного напрямку особистість і алкоголізація подається в наступних положеннях.

Основний представник соціально-когнітивного напрямку - А. Бандура вважав, що люди набувають когнітивних навичок і навичок поведінки, спостерігаючи за моделями. Моделювання сприяє навчанню спостерігачів навичкам і правилам поведінки.

Назва «Соціально-когнітивна теорія» відображає визнання як впливу соціуму на думки і дії людей, так і великої ролі когнітивних процесів у формуванні мотивацій і емоцій в здійсненні дій. Причини функціонування людини потрібно розуміти в термінах безперервної взаємодії поведінки, пізнавальної сфери і оточення. Внутрішніми детермінантами поведінки є віра і очікування, зовнішніми - заохочення і покарання, проте нові форми поведінки можна набутися і за відсутності зовнішнього підкріплення.

З погляду А. Бандури, люди формують когнітивний образ певної поведінкової реакції через спостереження поведінки моделі, і далі ця закодована інформація (що зберігається в довготривалій пам'яті) служить орієнтиром в їх діях [13].

Згідно соціально-когнівної теорії особистості, вживання алкоголю та інших психоактивних речовин може існувати в свідомості як зразок для наслідування, як пасивно засвоєна модель на основі соціального навчання або як безпосереднє автоматичне наслідування іншим. Особливо швидко імітаційні моделі трансформуються в засвоєні поведінкові патерни, в звички і стереотипи, коли імітація (перші експерименти) одержують позитивне підкріплення, наприклад, у вигляді схвальних оцінок оточуючих або відчуття задоволення собою і фізичної насолоди. Імітативно-наслідувальна поведінка

особливо властива дітям, в свідомості яких формуються різні моделі реакцій, вчинків і способів життя у міру того, як вони спостерігають життя дорослих, дивляться фільми, телепередачі і т.д. [13]. Сучасні автори програм безпечної поведінки, спрямовані на профілактику залежної поведінки [45; 190], що є, по суті, продовженням теорії Бандури, доповнюючи і адаптуючи її до практичної діяльності. Соловов А.В. вважає, що вчення А. Бандури є універсальне і прийнятне при розробці профілактичних програм для будь-якого віку [189].

В теоріях особистісних властивостей особистість і алкоголізація подається в наступних положеннях.

Питання про особистісні властивості, які лежать в основі алкоголізації, є одним з найбільш актуальних в сучасній психології і дуже важливе не тільки для розуміння механізму виникнення схильності до алкоголізації і алкоголізму, але і для уточнення завдань психопрофілактики і психокорекції.

Р. Кеттелом була зроблена спроба встановити, як базисна структура рис особистості впливає на спостережувані поведінкові реакції індивіда, що, безумовно, збагатило психологічні теорії, які пояснюють феномен залежної поведінки.

Особистість за Р.Кеттелом - це сукупність рис, що змінюються в процесі розвитку і дозволяють передбачити дії людини [214]. Головна складова концепції особистості Р. Кеттела полягає в описах різних типів виявлених ним рис (факторів) як гіпотетичних психічних структур, що виявляються в поведінці, які і зумовлюють схильність поступати певним чином в різних ситуаціях і в різний час. Кеттелом виділені фактори, що мають безпосереднє відношення до особистісної патології [214].

Наприклад, як показує В. Д. Москаленко та ін., ступінь самоконтролю або загальна здібність до саморегуляції (фактор Q3 за Р.Кеттелом) має відношення до алкоголізації [138; 235].

Р. Фрэнкін також виділяє в своїх дослідженнях зниження вольового контролю, імпульсивність як один з головних факторів, що впливає на

ймовірність до вживання алкоголю та вказує на тривожність, невротичність, слабкість «я» (фактори O+ і C- за тестом Кеттела) [209].

Фактор «С», позначений як сила «я» - слабкість «я» (емоційна стійкість - емоційна нестійкість), характеризує здатність управляти своїми емоціями і настроєм і, що особливо важливо, давати їм адекватне пояснення і реалістичний вираз, адекватно розряджати свої імпульси в конкретний момент. Низька оцінка за фактором «С» описується таким чином: «особа стурбована, тривожна; має невротичні симптоми; ухиляється від відповідальності; нестримана, збудлива, нетерпляча; нестійка в інтересах; не доводить справу до кінця. Можна очікувати, що особа з низьким «С» матиме численні труднощі в пристосуванні до життя, тому фактор «С- мінус» служить попередженням для кожного клініциста. Цей фактор є загальною складовою частиною всіх психічних відхилень: неврозів, психопатій, алкоголізму» [178, 22-23].

Важлива роль «я» в процесі розвитку особистості відображена в понятті «сила «я». Сила «я» - це здатність особистості до сприйняття реальності, навіть коли вона надзвичайно неприємна (без залучення примітивних захистів, наприклад, заперечення). Сила «я» виявляється в хорошій толерантності до тривоги, в контролі імпульсів і сублімарної діяльності [81]. Як визначає Курек Н.С. «Я» - це центр свідомості, здатний до діалогу з самим собою, в ході якого ставляться цілі, намічаються способи їх досягнення, оцінюються наслідки досягнення мети. «Я» - носій і учасник потоку психічної активності - змінюючих один одного цілей, думок про засоби їх досягнення, сприйняття емоціогенних стимулів, внутрішніх емоційних переживань [99, 33-34].

Фактор «G», позначений як «сила «над-я» - слабкість «над-я», описує особистість в категоріях сумлінності, моральної зрілості, відповідальності, контролю над бажаннями. Низька оцінка за фактором «G» описується як безвідповідальність, легковажність, незрілість, слідування своїм бажанням. Такі люди не виявляють цікавості до суспільних норм, можуть «мати

тенденції до соціопатії» (Головей Л.А., Рибалко Е.Ф.) [160, 566]. Подібне відбувається із вираженими значеннями фактора E+. Такі оцінки характерні для особи владної, якій подобається домінувати і наказувати, яка живе за власними міркуваннями, ігноруючи соціальні умовності і авторитети (Головей Л.А., Рибалко Е.Ф.) [160, 565].

«Над-я» - інстанція особистості, яка виконує функції цензури і регуляції «я», «етична або моральна освіта в структурі особистості»; є інтерналізована індивідуумом система соціальних норм і стандартів поведінки, одержана від батьків за допомогою заохочення і покарання» [214, 156]. «Над-я» функціонує для підтримки внутрішньопсихічної і міжособистісної гармонії і полегшення соціальної адаптації. Неструктурованість, незрілість «над-я» виявляється в прагненні одержати інстинктивне задоволення, в тривалій залежності від зовнішніх об'єктів - засобів контролю за інстинктивною і імпульсивною поведінкою і підтримкою власної гідності.

Функції «я» і «над-я» тісно взаємопов'язані. До «я» відносяться ті функції, які «служать завданню адаптації до зовнішньої реальності, і в той же час пов'язані зі світом внутрішнім і з підтримкою психічної рівноваги. Ці орієнтовані всередину і зовні функції постійно взаємодіють один з одним, і, в процесі розвитку, его знаходить навички спілкування як із світом внутрішнім, так і із зовнішнім. Еволюціонують захисні механізми, що допомагають контролювати або затримувати інстинктивне задоволення або інші імпульсивні потяги. Використовуючи процеси інтерналізації і ототожнення, Супер-его формує і потім підтримує его в справі пристосування до вимог як внутрішньої, так і зовнішньої реальності» [193, 321].

Отже, проблему зловживання психоактивними речовинами можна розглядати як проблему особистості. Підвищення можливостей особистості для її самореалізації, розвиток особистісних ресурсів запобігатиме виникненню адиктивної поведінки та сприятиме формуванню здорового

способу життя молодій особі. Таким чином, виникає необхідність конкретизувати вивчення індивідуально-психологічних чинників для психопрофілактики основних форм адиктивної поведінки особистості. Оскільки, дане явище становить загрозу для нашого суспільства.

На думку провідних фахівців психології (Н.В. Дмитрієва, Ц.П. Короленко, Н.С. Курек, І.П. Лисенко, Н.Ю. Максимова, В.Д. Менделевич та ін.) феномен адиктивної поведінки людини потрібно розглядати не в контексті паталогічної залежності, а як прагнення особистості відчувати зміну стану свідомості за допомогою психоактивних речовин або інших засобів і цьому сприяють біологічні, соціальні та психологічні чинники [55; 85; 99; 107; 127; 132]. Узалежнення веде до деградації та загибелі особистості.

У вітчизняній психології проблеми адиктивної поведінки вивчали такі дослідники як: Н.Ю. Максимова, Б.А. Леко, Н.П. Бурмака, Б.М.Ткач, І.П. Лисенко, Н.М. Панасенко, О.В. Савчук, Н.Є. Завацька, О.М. Чередниченко, Н.М. Апетик, О.В. Двіжона та ін. [127; 103; 36; 195; 107; 153; 181; 66; 10; 50].

За дослідженнями Н.Ю. Максимової можна констатувати факти, що наявність у деяких людей глибинних біологічних передумов до формування психічної та фізичної залежності від алкоголю зумовлює неприпустимість навіть одноразового вживання спиртних напоїв людьми, які не досягли фізичної, психічної та соціальної зрілості. Систематичне вживання психотропних речовин неповнолітніми слід розглядати як психолого-педагогічну, а не наркотичну проблему. Це зумовлено тим, що пияцтво підлітків завжди пов'язане з іншими порушеннями поведінки. Тому, за Н.Ю. Максимовою, головними факторами виникнення у неповнолітніх потреби у вживанні психотропних речовин є наступні: вікові особливості, несприятлива мікросоціальна ситуація розвитку, відхилення у функціонуванні вищої нервової діяльності [127].

Як зазначає Н.Ю. Максимова, схильність до алкоголю найчастіше виникає на фоні відхилень у психічному розвитку дитини (психопатії, акцентуації характеру, мінімальна дисфункція мозку) або в разі наявності

негативної соціальної ситуації розвитку, помилок батьків у вихованні дітей, особливо небезпечним є наявність алкогольного оточення, а також спадковість передумов алкоголізму. Отже, особистісна схильність до адиктивної поведінки формується поступово, в процесі онтогенезу. Своєчасна психологічна корекція цього особистісного новоутворення дає змогу уникнути формування психологічної готовності до вживання психотропних речовин. Н. Ю. Максимова зазначає, що якщо така корекція відсутня, то подальший розвиток особистості підлітка викривлюється і його поведінка набуває дедалі більшої схожості з поведінковими проявами неповнолітніх «групи ризику». Все це дає підстави ставити питання про необхідність діагностики особистісної схильності до адиктивної поведінки. Комплексна діагностика такої схильності найперше включає визначення наявності в підлітка біологічної схильності до алкоголізму, діагностику психопатій або акцентуацій характеру, мінімальних мозкових дисфункцій, аналізу умов сімейного виховання та соціальної ситуації розвитку в цілому [121, 162].

Отже, за Н.Ю. Максимовою, схильність до алкоголю є своєрідним функціональним новоутворенням особистості, що поступово формуючись може значний час бути у прихованому стані, але за певних умов проявляється [127].

Отже, факт, що сформованість чи несформованість адиктивної поведінки відбувається за умови наявності у людини подібних особистісних рис та за однакових соціальних умов, а інколи навіть за ідентичного генотипу, все це у свою чергу свідчить про складну взаємодію біологічних, соціальних та психологічних чинників на певному етапі онтогенезу, що утворюють визначальний, прихований, пусковий чинник адиктивної поведінки молоді особистості.

Б.А.Леко вивчав особливості формування алкогольної установки в залежності від індивідуально-типологічних властивостей особистості. Він вважав, що алкоголь як найдоступніший наркотик усуває нервову напругу і

приносить смакове задоволення, проте надмірне його вживання веде до незворотних негативних наслідків. Він визначив поняття алкогольної та антиалкогольної установок, діагностував статичні і динамічні прояви темпераменту студентів, що може стати основою формування їх антиалкогольної стійкості, передбачення та попередження алкогольної залежності. В результаті, вплив алкоголю індивідуалізується залежно від генетичних, психологічних і фізіологічних особливостей організму [103].

Б. А. Леко, вивчаючи поняття алкогольної установки, встановив, що вона має наступну структуру:

- 1) знання про алкоголь та його дію;
- 2) позитивна їх оцінка через очікування ейфорії шляхом звільнення від тривожності;
- 3) послідовний вибір алкоголю як засобу вирішення проблем, - і характеризується певними властивостями особистості, залежно від її темпераменту. Отже, за Б.А. Леко, вплив алкоголю індивідуалізується залежно від генетичних, психологічних і фізіологічних особливостей організму [103].

Як зазначає Б.А. Леко, необхідно в протигагу установці очікування позитивної дії алкоголю формувати свідому антиалкогольну установку, що вимагає вивчення та врахування взаємозв'язку між індивідуально-типологічними особливостями особистості та вживанням нею алкоголю [103].

І.П. Лисенко досліджував динаміку і корекцію патопсихологічних симптомокомплексів алкогольної та опіюдної залежності в різних стадіях та психопатологічних станах. Він вперше з урахуванням стадій і психопатологічних станів алкоголізму та опіюдної наркоманії визначив структуру й динаміку патопсихологічних симптомокомплексів, які виникають унаслідок формування залежності від алкоголю та опіюдів і довів, що вихід зі стану залежності – це особистісне зростання хворого [107].

О.Т. Чередниченко, вивчаючи особливості мотиваційної сфери

наркоманів, зазначив, що залежність людини від психотропних речовин обумовлюється комплексом соціальних, культурологічних та біологічних чинників, вплив яких опосередковується суб'єктивною активністю особистості. Успішна корекція поведінки узалежнених можлива за умов, коли вони, як об'єкт виховного впливу, є відкритою системою для зовнішніх позитивних дій, підставою ж такої відкритості виступає потреба особистості у відповідних змінах своєї сутності, переживання власної недосконалості та бажання позбутися її, намагання стати суб'єктом діяльності і, водночас, нездатність здійснити це без відповідного зовнішнього поштовху [216].

Б.М. Ткач, вивчаючи соціальні ситуації розвитку молоді показав, що передумовами вживання психоактивних речовин є наступні:

- неповна сім'я;
- вживання психоактивних речовин членів сім'ї;
- сімейні конфлікти та недостатність близьких взаємин між батьками і дітьми;
- неправильний стиль сімейного виховання;
- погана успішність у навчанні [195].

Б.М. Ткач зазначив, що для молоді, яка епізодично вживає алкоголь і палить, властиві є наступні особливості:

- надмірна орієнтація на вплив середовища;
- некомформні тенденції у міжособистісних взаєминах;
- тенденція до поглиблення домінування, агресивності і незалежних рис поведінки з частковим усвідомленням своїх некомформних тенденцій;
- яскраво виражені акцентуації характеру;
- домінування деструктивної агресії над конструктивною;
- послаблення контролю своєї поведінки, низький рівень емпатії та схвалення агресивної поведінки взагалі;
- домінування екстернального локусу контролю.

Загалом Б.М. Ткач здійснив теоретичне узагальнення і нове системне розв'язання проблеми психопрофілактики адиктивної поведінки молоді, яке

полягає в поєднанні результатів психодіагностики, нейропсихологічної діагностики та аналізу соціальної ситуації розвитку молоді [195].

Н.П. Бурмака досліджуючи психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнаків виявила, що готовність до формування такої поведінки модулюється статтю і віком, в залежності від яких вона й приймає різні форми. Дівчатка підліткового віку мають готовність до таких форм, коли в сім'ї один із батьків зловживає алкоголем, коли адикція пов'язана із сімейними традиціями, при конформній адикції, коли адикція пов'язана з тим, що алкоголь має суб'єктивний сенс торжества. Хлопчики підліткового віку виявляють готовність до формування адикції, зумовленої педагогічною занедбаністю, адикції відносин і конформності, а в юнацькому віці – ще й адикції подолання стресу [36].

Н.П. Бурмака робить висновок, що міжособистісні відносини підлітків з алкогольною адиктивною поведінкою у дошкільному дитинстві характеризуються ізольованістю, пасивністю, ворожістю і залежністю. Причому, для дівчаток більше характерна пасивність і залежність , а для хлопчиків – ізольованість і ворожість. Н.П. Бурмака наголошує, що профілактичні програми повинні бути спрямовані на більш ранній підлітковий вік, коли є більш вираженими внутрішні ресурси стримування розвитку алкогольної адиктивної поведінки [36].

Н.Є. Завацька усвоїх працях досліджує особистісні особливості підлітків з узалежненою поведінкою і пропонує програму її психологічної корекції. Наголошується на необхідності особистісного підходу до вивчення узалежненої поведінки підлітків[66]. .

Н.Є. Завацька провела порівняльний аналіз особистісних особливостей підлітків відповідно до різновиду вживаної наркотичної речовини і зробила наступні висновки. Так, у підлітків, які вживають опіоїди, виявлено виражену імпульсивність, конфліктність, схильність до ризику, відсутність належної довільної регуляції поведінки, особистісну незрілість, неконформність

поведінки. Підлітків, які вживають канабіноїди, відрізняли замкнутість, пасивність, некомунікбельність, ірраціональність суджень і вчинків, емоційна холодність. У більшості підлітків, які вживають алкоголь, виявлено ініціативність, гіперактивність, поверховість і нестійкість інтересів, легкість прийняття рішень, відсутність розбірливості у контактах, некритичне ставлення до своїх промахів і недоліків. Виявлено різні види агресії підлітків зазначених груп. Доведено, що на стадії психічної узалеженості від наркотиків виникає нівелювання особистісних особливостей, на перший план виступають згрубіння, брутальність, цинізм [66].

Психологічна корекція будується на принципах урахування особливостей особистісної диференціації підлітків в залежності від різновиду вживаної наркотичної речовини. Був розроблений комплекс вправ, специфічних до особистісної диференціації підлітків з узалеженою поведінкою. Психокорекційна програма сприяла підвищенню соціальної адаптації підлітків, формуванню відповідальності, навичок самоконтролю, значному зниженню агресивності [66].

Праця О.В. Двіжони присвячена вивченню психологічних умов і чинників, що зумовлюють асоціальну поведінку підлітків, визначенню шляхів її подолання..

У роботі теоретично обґрунтовані та експериментально підтверджені умови і чинники, що зумовлюють асоціальну поведінку підлітків (психологічні, соціальні, соціально-психологічні, психолого-педагогічні); визначено психологічний зміст та структуру асоціальної поведінки підлітків; доведено взаємозв'язок між індивідуальними особливостями учнів, активізацією саморегуляції поведінки підлітком і механізмами зовнішньої регуляції; розроблено прогностичну модель подолання асоціальної поведінки підлітків, важливими елементами якої є: психологічна корекція та психологічна профілактика асоціальної поведінки підлітків.

Уточнено поняття “асоціальна поведінка підлітків”, поглиблено психологічні знання про детермінацію асоціальної поведінки підлітків;

виявлено конкретні форми, специфіку прояву та типи асоціальної поведінки підлітків (конфліктно-ситуативний тип асоціальної поведінки з перевагою позитивної спрямованості; ситуативний тип асоціальної поведінки з незначною негативною спрямованістю; нестійкий тип асоціальної поведінки з переважаючою негативною спрямованістю; стійкий тип асоціальної поведінки з негативною спрямованістю); визначено психолого-педагогічні напрями профілактики асоціальної поведінки неповнолітніх.

У роботі досліджуються особистісні особливості підлітків з узалежненою поведінкою і викладається програма її психологічної корекції. Наголошується на необхідності особистісного підходу до вивчення узалежненої поведінки підлітків [50].

Н.П. Апетик досліджувала поняття моральної саморегуляції як умови попередження девіантної поведінки підлітків. Проведений теоретичний аналіз проблеми дозволив виділити і психологічно інтерпретувати поняття “девіантної поведінки”, специфіку її прояву в підлітковому середовищі та факторів, що її обумовлюють. Подальшого теоретичного розвитку набула проблема становлення моральної саморегуляції поведінки підлітків як умови запобігання здійснення ними аморальних дій та вчинків [10].

Експериментальна перевірка висунутих дослідником гіпотез проводилась у двох напрямках. Перш за все, були визначені особливості становлення моральної саморегуляції поведінки в період підліткового віку. На наступному етапі дослідження була апробована розроблена автором програма тренінгових занять з метою підвищення рівня морального розвитку підлітків, становлення їхньої моральної саморегуляції поведінки, що, у свою чергу, сприятиме попередженню відхилень у їхній поведінці. Проведені контрольні зрізи дали змогу переконатися в доцільності та ефективності даної програми і важливості її застосування психологами, вчителями, вихователями загальноосвітніх шкіл та позашкільних установ, працівниками соціальних служб у справах сім'ї і молоді в умовах співпраці з дітьми

підліткового віку. Досліджуючи дану проблематику Н.П. Апетик зробила наступні висновки: [10].

- у психологічній літературі на сучасному етапі досліджень не існує чіткого визначення поведінкової норми та девіантної поведінки. Це пов'язано з тим, що девіантність є відносною характеристикою поведінки і визначається у відповідності зі стандартами, які самі по собі є досить невизначеними і часто викликають суперечності;

- найбільш поширеними для підлітків видами девіантної поведінки є: пропуски уроків, втеча з дому та бродяжництво, захоплення азартними іграми, звичка до лихослів'я, статеві девіації, паління, алкоголізація та наркоманія, суїцидна, агресивна та злочинна поведінка;

- встановлено, що поведінкові девіації підлітків зумовлюються поєднанням біологічних та соціальних факторів, прояв яких спостерігається на трьох основних рівнях: суспільства – малих (неформальних) груп – індивідуальному (несформованість особистості, окремих її компонентів). Однією з вирішальних детермінант відхилень поведінки підлітків є порушення у формуванні їхньої моральної саморегуляції поведінки;

- моральна саморегуляція поведінки – це здатність особистості добровільно, за внутрішніми спонуканнями керувати власними діями та вчинками у відповідності з прийнятими моральними нормами. Єдність раціонального, чуттєвого і волевого компонентів складає структуру моральної саморегуляції поведінки і є однією з важливих умов виховання особистості підлітка в дусі моралі, оскільки лише в даному випадку високі моральні принципи можуть перетворитися в глибокі переконання і позитивні стійкі звички індивіда;

- психологічні механізми моральної саморегуляції поведінки представлені, з одного боку, певними компонентами, які входять у структуру самосвідомості та в інтегрованій формі виступають як “образ-Я” (самооцінка, рівень домагань, соціально-психологічні очікування), а з іншого - тими утвореннями, які виконують роль посередників між “Я” і “не-Я” і,

відповідно, певним чином, представлені як у змісті структури “Я”, так і “не-Я” (оціночні ставлення до інших людей);

- на сучасному етапі розвитку суспільства значна частина підлітків характеризується недостатнім рівнем сформованості моральної саморегуляції поведінки, що зумовлюється як їх віковими особливостями, кризою підліткового віку, так і внаслідок послаблення моральних принципів суспільства, морального виховання дітей у сім'ї і школі та профілактично-корекційної роботи інститутів освіти й виховання;

- наявні прояви різних аспектів морального становлення підлітків (знання моральних якостей, їх прийняття та прагнення до самоудосконалення) свідчать про їх вікову специфіку на різних етапах підліткового віку. Для п'ятикласників характерний прояв вищевказаних аспектів на когнітивному рівні (їх основою є знання про моральну поведінку, моральні якості як перспектива майбутнього вибору, майбутнього привласнення моральних якостей); а учні сьомого класу характеризуються бурхливим протестом і запереченням будь-яких форм моральних вимог, а натомість висувають власне бачення моральних цінностей, норм та якостей, виробляють нові якості відповідно до вимог, які висуваються соціумом. У дев'ятому класі кількісні значення показників моральної саморегуляції поведінки ідентичні показникам у п'ятому класі, проте вони характеризуються суттєвими, якісними змінами, що полягають у переході до особистісного прийняття кола знань та сформованих моральних якостей, що реально діють;

- актуальним завданням психолого-педагогічної науки є теоретична розробка та практичне впровадження ефективної системи морального виховання підростаючого покоління, виявлення умов і чинників, які забезпечують оптимальний процес морального розвитку особистості підлітка. Особливості суспільства на даному етапі його розвитку, специфіка підростаючого покоління зумовлюють необхідність нового підходу до

проблеми методів та прийомів морального формування, ставлення до підлітків як до об'єктів та суб'єктів виховного процесу;

- програма тренінгових занять є ефективною та доцільною формою роботи з дітьми підліткового віку з метою формування їхньої моральної саморегуляції поведінки, становлення їх як моральних особистостей. Отримані експериментальні дані переконують у необхідності використання апробованої програми тренінгових занять по становленню моральної саморегуляції поведінки підлітків психологами, вчителями, вихователями загальноосвітньої школи та позашкільних установ, працівниками соціальних служб у справах сім'ї та молоді, що сприятиме підняттю рівня моральності підростаючого покоління, а також попереджатиме здійснення ними асоціальних дій та вчинків;

- дане дослідження становить собою спробу глибшого підходу до вивчення проблеми девіантної поведінки підлітків та пошуку можливих шляхів її попередження. Окремі проблеми, що піднімаються в роботі, потребують подальшої розробки та вивчення як предмета самостійного дослідження: розмежування понять “девіантна поведінка” та “поведінкова норма”; виявлення найефективніших шляхів та засобів удосконалення моральної саморегуляції поведінки підлітків у сучасних умовах; уточнення можливостей різноманітних методик та прийомів ролівої психотерапії в процесі морального виховання підростаючого покоління.

Отже, проаналізувавши праці вітчизняних дослідників у галузі адиктивної поведінки, можна стверджувати, що такий вид цього напрямку як алкогольне uzалежнення особистості вивчається різнобічно, проте такий аспект, як установка особистості на вживання алкоголю, є не достатньо вивчений, а зокрема не вивчено особливості установки на вживання алкоголю у віковій категорії дітей та підлітків.

1.2. Вікові особливості психічної організації особистості на етапі молодшого і раннього підліткового віку

На сьогодні в психології існують різні підходи до періодизації психічного розвитку особистості.

Наприклад, в психоаналітичній теорії З. Фрейд пояснював розвиток особистості дією біологічних чинників і досвідом раннього сімейного спілкування і вважав, що діти проходять п'ять стадій психосексуального розвитку. Під час латентного періоду (6—12 років), що цікавить нас, «...формується ті душевні сили, які згодом як затримки (перешкоди) на шляху сексуального потягу і як дамби звужують його напрям (огода, відчуття сорому, естетичні і моральні вимоги ідеалу). Завдяки такому відхиленню сексуальних сил потягів від сексуальних цілей і напряму їх на нові цілі - процесу, який заслуговує назви сублімації, - звільняються могутні компоненти для всіх видів культурної діяльності...» [205, 153].

Як зазначають психоаналітики на початку латентної фази у функціонуванні «над-я» є тенденція до жорстокості, ригідності і легкості екстерналізації. Оскільки дитяча здатність стримувати себе в порівнянні з сильним тиском потягів відносно слабка, дитина часто терпить невдачу, намагаючись підтримувати постійні стандарти і ідеали «над-я». Латентна фаза несе велике навантаження, вимагаючи інтеграції того, що розвивається «я», когнітивних функцій, функцій «над-я» і підтримка морального кодексу; коло спілкування, яке розширюється в латентному періоді, несе дитині нові спокуси. Боротьба, що супроводжується ослабленням батьківської підтримки, з сексуальними і агресивними потягами представляє собою випробування для незрілих его і Супер-его, виявляючи у функціонуванні останнього слабкі місця. Поведінкові відхилення виникають, якщо дитині не вдається взяти на себе відповідальність за власні вчинки, тобто директиви Супер-его слабо інтерналізовані або легко екстерналізуються, так що він

продовжує наділяти авторитетом зовнішні фігури. При недостатній самостійності Супер-его дитина залишається залежною від інших, проте чинить опір їх тиску і порядкам. Його дії продовжують ґрунтуватися на принципі задоволення, не співпадаючи з тією поведінкою, якої від нього чекають [193, 245].

Перш ніж дитина стає підлітком, вона вступає у фазу перед-підліткового віку, тобто раннього підліткового віку. Ця фаза характеризується неспокоєм, регресією, нестійкістю настрою і характеру; афекти і поведінка стають більш мінливими і непередбачуваними. «Я» в ранньому підлітковому віці переживає значний стрес. Біологічне дозрівання супроводжується зростанням сили сексуальних і агресивних імпульсів, так що раніше сформовані захисти і вжиті адаптивні заходи можуть бути неадекватними; потрібна принципова зміна психічних систем, які обов'язково супроводжуються емоційним розладом і стресом. Унаслідок відносної сили інстинктивних спонукань і відносній слабкості его, зустріч з ними в ранньому підлітковому віці часто супроводжується експериментуванням з наркотиками, алкоголем і сексом, що може породжувати численні конфлікти, пов'язані з відношенням до цього батьків і власного Супер-его» [193, 343].

А. Фрейд зазначає, що існують дві крайності, якими може завершитися конфлікт. Або «воно», що стало тепер сильним, може здолати «я», і в цьому випадку від попереднього характеру індивіда не залишиться і сліду, і входження в доросле життя буде під впливом задоволення інстинктів. Або може перемогти «я», і тоді характер індивіда, що формувався в латентному періоді, стійко встановиться [203, 73].

Отже, в процесі звільнення від впливу батьків, як об'єктів любові, так і авторитетів, зазнаючи реорганізацію «над-я», підліток стикається з новим завданням - необхідністю досягнення нового балансу між «я» і «над-я». Для нормального функціонування людині необхідна рівновага сил між психологічною, соціальною і біологічною суттю особистості. Як зазначає З.

Фрейд, соціальна суть особистості «над-я» формується вихованням і є додатковою системою контролю за поведінкою людини. Процес підліткової індивідуації триває довго; він може не завершитися аж до пізнього підліткового або раннього дорослого віку [204, 478].

У оптимальному випадку благополучне завершення у підлітка цих процесів виводить його «я» на новий рівень інтегрованості, цілісності і домінування над іншими психічними системами. Його функціонування стає відносно вільне від впливу раннього архаїчного «над-я», домінує над імпульсивністю інстинктивних потягів, а також відносно вільне від впливу оточення, хоч і не байдуже до нього. Як тільки досягається даний рівень верховенства «я», афекти і їх вияв починають коливатися в допустимих межах [236]. В результаті успішного розвитку «я» досягається і зміцнюється гармонія між внутрішнім і зовнішнім, а також у внутрішньому світі людини. Поява стабільності настрою свідчить про досягнення нового рівня психічної стабільності і завершення підліткового віку.

Нижче подані сучасні бачення вітчизняних і зарубіжних психологів про основні особливості дітей молодшого шкільного та раннього підліткового віку.

Молодший шкільний вік характеризується такими особливостями. Початок молодшого шкільного віку визначається моментом надходження дитини в школу. Межі молодшого шкільного віку охоплюють період життя дитини від 6-7 до 10-11 років. Психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі. У цей період відбувається подальший фізичний і психофізіологічний розвиток дитини, який забезпечує її можливість систематичного навчання в школі [161; 180; 158].

У концепції ідентичності, розробленої Е. Еріксоном на основі психоаналітичних уявлень, в цьому віці дитина переживає специфічну кризу, суть якої складає конфлікт між протилежними станами свідомості, психіки: працьовитість — відчуття неповноцінності. Впродовж цього періоду дитина

намагається завоювати визнання і заслужити схвалення, втілюючи різноманітну продуктивну діяльність. В результаті у неї розвивається відчуття працьовитості, здатність до самовираження в продуктивній роботі [18, 236]. Основне завдання шкільного віку - розвиток старанності і старанності в постановці особистісних цілей і їх досягнення. Якщо це не вдається, у дитини в інших стадіях розвитку можуть домінувати відчуття неадекватності, приниження, неповноцінності. Для вирішення основного конфлікту шкільного віку, необхідно, на думку Е. Еріксона, розвивати кругозір дитини в розумінні оточуючого її світу, навчати її базовим умінням, необхідним для досягнення успіхів в навчанні, а також продовжувати розвивати відповідну до неї сексуальну роль.

Стадію шкільного віку Е. Еріксон вважав найбільш вирішальною в соціальному відношенні. Успіхи в навчанні дозволяють дитині відчувати себе успішною особистістю і згодом ідентифікувати себе як успішну особистість вирішуючи свої проблеми раціональними способами [223].

Провідною діяльністю молодшого школяра є навчальна діяльність, а основні новоутворення віку – це розвиток довільності і формування словесно-логічного мислення. Молодший шкільний вік є періодом інтенсивного розвитку і якісного перетворення пізнавальних процесів: вони починають набувати опосередкованого характеру і стають усвідомленими і довільними. Дитина поступово опановує своїми психічними процесами, вчиться управляти увагою, пам'яттю, мисленням. У цей період якісно змінюється здатність до довільної регуляції поведінки [222]. Як зазначає Л.С. Виготський, втрата дитячої безпосередності, що відбувається в цьому віці, характеризує новий рівень розвитку мотиваційно-потребнісної сфери, що дозволяє дитині діяти не безпосередньо, а керуватися свідомими цілями, соціально виробленими нормами, правилами і способами поведінки [38, 376]. Впродовж молодшого шкільного віку починає складатися новий тип відносин з навколишніми людьми. Безумовний авторитет дорослого поступово втрачається, все більше значення для дитини починають набувати

однолітки, зростає роль дитячого співтовариства [24 ; 140].

Перехід до систематичного навчання висуває високі вимоги до розумової працездатності дітей, яка у молодших школярів ще є нестійкою. З одного боку, значно удосконалюється робота головного мозку і нервової системи, і в цей період дитячий організм є системою, найбільш стійкою до незворотніх відхилень. З іншого боку, найбільш важливі, специфічні відділи головного мозку, що відповідають за програмування, зміну і контроль складних форм психічної діяльності, ще не завершили свого формування. Саме наслідком цього і є особливості організації діяльності і емоційної сфери молодших школярів: діти легко відволікаються, не здатні до тривалого зосередження, емоційні; рівень нервово-психічного реагування на різні патогенні дії - переважно афективний. Отже, основними проблемами в емоційній сфері молодших школярів є агресивність, емоційна розгальмованість і тривожність. Становлення і розвиток особистості у молодшому шкільному віці охоплює такі фази, як адаптація (приспосовування до нових соціальних умов), індивідуалізація (вияв своїх індивідуальних можливостей і особливостей та інтеграція (включення у групу ровесників). Школяр потрапляє в зовсім нову для нього групу ровесників-однокласників, яка через відсутність спільно розподіленої навчальної діяльності є дифузною (взаємо проникною). Цією групою керує педагог, який порівняно з вихователем дитячого садка є більш референтним (авторитетним) для дітей, оскільки використовуючи арсенал оцінок, впливає на їхні стосунки з іншими дорослими, передусім батьками, формує ставлення дорослих до дитини та її ставлення до себе як до «іншого». Фактором розвитку особистості молодшого школяра є не стільки навчальна діяльність, скільки ставлення дорослих до успішності, дисциплінованості, старанності дитини.

Отже, вступ дитини до школи, перехід від сімейного виховання до системи шкільного навчання і виховання є важливим і складним процесом, який супроводжується суттєвими змінами в її житті та розвитку. Провідною діяльністю молодшого школяра стає навчальна діяльність, яка з першим

кроком до школи опосередковує систему його стосунків з навколишнім світом. В процесі навчальної діяльності розвиваються основні психологічні новоутворення молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організувати навчальну діяльність, рефлексія [180].

Зі vstupом дитини до школи її самосвідомість набуває нового рівня, проявляється внутрішня позиція, учень починає самовизначатися як суб'єкт навчальної діяльності, у нього формується Я-образ – результат усвідомлення глибини суті людини, що дає змогу відрізнити себе від інших людей (такої, яка успішно або неуспішно навчається, яку хвалять чи карають, з якою хочуть або не хочуть товаришувати). У молодшому шкільному віці значно розширюється сфера соціальних контактів дитини, що неминуче впливає на її первинну Я-концепцію – сукупність настанов щодо себе.

Школа сприяє самостійності учня, його емансипації від впливу батьків, надає йому широкі можливості для вивчення навколишнього (фізичного і соціального світу). Дії школяра, порівняно з діями дошкільника, набувають набагато важливішого для нього значення, оскільки він уже змушений сам відповідати за себе. У молодшому шкільному віці вже оцінюють інтелектуальні, соціальні й фізичні можливості дитини. Унаслідок цього школа стає джерелом вражень, на основі яких починається розвиток самооцінки дитини. Тут її досягнення та невдачі набувають офіційного характеру, постійно фіксуються і стають публічними.

На думку Л.Виготського, саме в молодшому шкільному віці починає складатися самооцінка дитини, яка опосередковує її ставлення до себе, інтегрує досвід її діяльності та спілкування з іншими людьми [38]. Це є найважливішою властивістю особистості, що забезпечує контроль за власною діяльністю з точки зору нормативних критеріїв, організацію своєї поведінки відповідно до соціальних норм. Учні молодших класів передусім усвідомлюють і оцінюють у собі якості, які характеризують їх як школярів. Самооцінка дітей особливо залежить від оцінки їхньої діяльності й поведінки

дорослими (батьками, вчителями). Школяр ніби дивиться на себе очима дорослого, визнає його авторитет, незаперечно приймає його оцінки. Тому часто, характеризуючи себе як особистість, учень початкової школи повторює лише те, що чув про себе від дорослих.

Для самооцінки молодшого школяра властиві стійкість і недостатня адекватність. Це зумовлене особливістю його самосвідомості, яка полягає в тому, що Я-образ для нього невіддільний від соціально схвалюваних позитивних рис. Учень творить свій образ відповідно до соціальних уявлень про моральні, естетичні та фізичні якості людини. з молодшими школярами важливо враховувати їх оптимізм, здатність бачити в собі передусім добре, високу самооцінку. Щоб їх прагнення зберегти позитивний Я-образ, право на високу самооцінку не перетворилося на гальмо розвитку особистості, не стало джерелом необґрунтованих домагань, слід дбати про гармонію між тим, до чого вони прагнуть, на що претендують (оцінка, ставлення тощо), та їх реальними діями, тобто змістом і способом вияву активності в житті. За значного розходження між прагненнями молодшого школяра бути схожим на образ-взірець і його поведінкою, яка має егоїстичне спрямування, але недостатньо засуджується оточенням, у нього поступово формується ілюзорна, далека від об'єктивного уявлення про себе, значно завищена самооцінка. Вона провокує хибні способи його самоствердження серед однолітків, чинить опір педагогічним впливам, дезорієнтує його. Саме тому велике значення слід надавати формуванню адекватної самооцінки дитини при підготовці її до школи, у процесі адаптації до систематичного навчання.

Успішність навчання школярів та їхні уявлення про себе взаємопов'язані. Успіхи в навчанні сприяють розвитку самооцінки молодшого школяра, а самооцінка впливає на рівень успішності через механізми очікувань, домагань, мотивації та впевненості у своїх силах. Низька самооцінка підриває впевненість у своїх силах і формує низький рівень домагань і очікувань, а низька успішність знижує самооцінку. Становище таких учнів серед ровесників, як правило, буває проблематичним для них. Завдання

вчителя полягає в залученні дітей із заниженою самооцінкою до різноманітних видів діяльності, що допоможе їм набутти впевненості у власних силах. Включення учнів у різні види діяльності (навчальну, суспільно корисну, виконання рольових функцій у класі тощо) має відбуватися на основі поступового ускладнення завдань і забезпечення їх доступності. Непосильні завдання та пов'язаний з ними неуспіх можуть завдати самооцінці дитини значної шкоди.

Для самооцінки молодших школярів властива також несамокритичність. Вони швидше помічають помилки та недоліки однолітків, ніж власні. За спостереженнями психологів, самоусвідомлення особистості, без якого неможливі самокритичність і самоконтроль як свідомі вольові процеси, відбувається опосередковано, через пізнання людей, які її оточують. Усвідомлення іншої людини дається порівняно легше, ніж себе. Тому процес самоусвідомлення особистості дещо відстає від здатності усвідомлювати інших. На ранніх етапах психічного розвитку дитини таке відставання досить помітне. Ця закономірність властива різним формам прояву самосвідомості, передусім самокритичності. Важливою складовою самосвідомості є рівень домагань. У молодшому шкільному віці він залежить від успіху дитини в навчальній діяльності, а також від становища в системі стосунків з однолітками. Для школярів, які добре вчаться, мають авторитет серед однолітків, характерний високий і водночас реалістичний, незавищений рівень домагань [180; 158].

Знання індивідуальних особливостей самооцінки молодших школярів є однією з найважливіших передумов ефективності педагогічного керування їхньою соціально значущою активністю в процесі навчання та виховання. Розвиток емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе, результатом якого є певна самооцінка, відбувається через відображення нею реальних зв'язків з навколишнім світом, які існують лише завдяки активності особистості. При цьому важливо врахувати, що самооцінка як структурний компонент Я-образу дитини, певний ступінь її емоційно-ціннісного ставлення до себе є

постійно діючим мотиваційним фактором у процесі життєдіяльності особистості.

Таким чином, спрямовуючи активність учня, надаючи їй соціальної значущості, можна впливати не тільки на сферу його свідомості, а досягти гармонізації розвитку підростаючої особистості загалом.

Ранній підлітковий вік - препубертатне дитинство - віковий період 10-11 років, що має свою специфіку психогенезу. Розвиток дитини визначається соціальною ситуацією, що змінилася, - переходом з початкової школи в середню і психофізіологічними змінами, супутніми початку пубертатної кризи [38; 140].

Цукерман Р. А. у огляді «Десяти-дванадцятилітні школярі: «нічия земля» у віковій психології», присвяченому «передпідлітковому» або «препубертатному» віку, пише, що більшість учнів шкіл у віці 10-11 років покидають початкову школу, що, згідно соціальному сенсу терміну «молодший школяр», означає вихід з молодшого шкільного віку. Надзвичайна непослідовність спостерігається у визначенні межі між молодшим шкільним і підлітковим віком в працях вітчизняних авторів. Зрозуміло, межа, що розділяє молодший шкільний і підлітковий вік, повинна бути розмитою, недо-визначеною, такою, що не вкладається в точну цифру. Фактично весь час віковий інтервал (10-12 років), який нас цікавить, лежить на цій межі. З погляду здорового глузду і життєвого досвіду на межі підліткового віку, між 10 і 12 роками, спочатку дівчатка, а потім і хлопчики стають некерованими. Проте горезвісна підліткова некерованість поєднується з дивовижною гнучкістю, пластичністю 10-12-річних, їх готовністю до змін і відвертістю для співпраці. Цей вік, стратегічно найважливіший з виховної точки зору, надзвичайно чутливий не тільки до негативних впливів соціуму, але і до культурних цінностей, що визначають надалі головні життєві вибори - у області освіти, якості особистісних відносин, соціальної орієнтації, здоров'я [215, 17].

У препубертатний період посилюється вплив емоційно-вольової

складової психіки на розвиток інтелекту дитини. Плавність психогенезу порушується, що в навчальній діяльності молодшого школяра може виявлятися в зниженні успішності, в зміні вектора інтересів з навчальної діяльності на міжособистісне спілкування, яке посилюється особливостями переходу з початкової школи в середню. Цей час є певною межею в провідній діяльності дітей і від її більш-менш успішного протікання залежить багато що в шкільному, а часто і в подальшому соціальному житті людини.

Молодшому підлітку властива виражена емоційна нестійкість, конфліктність і агресивність, сором'язливість і максималізм, схильність до ризику, самовипробувань) [171].

Якщо дійсність різко розходиться з можливостями дитини, то вона може виробити помилкову викривлену установку по відношенню до дійсності, у неї розвивається своєрідна форма розумової діяльності. Л.С. Виготський констатував, що суть цієї розумової діяльності полягає в її підпорядкуванні емоційним інтересам, вона здійснюється головним чином заради безпосереднього задоволення, що випливає з цієї діяльності, викликається цілий ряд приємних переживань, і цілий ряд емоційних інтересів і спонукань одержують фіктивне задоволення, замінюючи реальне, мислення стає слугою пристрастей [39, 120-121]. Згідно Л.С.Виготського, фантазії дитини виконують значущу регуляторну функцію, приносять заспокоєння, знімають напруженість і усувають внутрішній конфлікт.

Отже, вживання психоактивних речовин може ставати способом задоволення найрізноманітніших фантазій, за якими стоїть незадоволеність потреб і бажань в реальному житті [171].

Початок підліткового віку вітчизняні учені традиційно відносили до 12-ти років, сучасні джерела (І.В.Дубровіна, А.М.Прихожан, Д.І.Фельдштейн, Г.А.Цукерман, М.В.Савчин, та ін.) - до 10-ти, тобто в даний час наголошується тенденція до його «омолодження» [161; 163; 201; 215; 180]. Т.В.Драгунова підкреслює, що «межі підліткового віку приблизно

співпадають з навчанням дітей в 5-9 класах сучасної школи», що відповідає віковому періоду від 10 - 11 до 14 - 15 років [222].

Переважає більшість психологів, характеризуючи даний віковий період, відзначають наявність різких змін, які зачіпають практично всі сфери життя підлітка, які ведуть до перебудови всієї системи відносин з оточуючими його людьми.

Підлітковий вік - ключовий етап у процесі становлення емоційно-вольової регуляції дитини. Переживання підлітка стають глибшими, коло явищ соціальної дійсності, які викликають інтерес у підлітка, розширюється. Стійкішими стають відчуття і емоційні відносини до цілого ряду явищ життя. Не дивлячись на те, що для дітей в підлітковому віці характерна легка збудливість і різка зміна настроїв і переживань, вони краще, ніж молодші школярі можуть керувати своїми емоціями. Але при певних обставинах, наприклад в ситуації конфлікту, підліток здатний на велику імпульсивність в поведінці [38].

Виготський Л.С. суттю підліткового віку вважав неспівпадіння трьох точок дозрівання: статевого, загальноорганічного і соціального: статеве дозрівання починається і завершується раніше, ніж настає закінчення загальноорганічного розвитку підлітка, і раніше, ніж підліток досягає остаточного ступеня свого соціально-культурного формування. Центральним і специфічним новоутворенням, на думку ученого, є виникнення у підлітка уявлення про те, що він вже не дитина (відчуття дорослості); зовнішня сторона цього уявлення виявляється в прагненні бути і вважатися дорослим. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники вважають підлітковий вік періодом суперечностей, домагань на дорослість і визнання, поглиблення самоаналізу, розвитку самосвідомості, становлення «Я-концепції», прагнення до соціального і особистісного самовизначення [26; 63; 201; 164; 222; 223].

Л.І. Божович підкреслює, що прагнення до нового, дорослого положення, вихід за межі дозволеного дають підлітку можливість подальшого розвитку. Підлітковий протест, негативізм, спотворені форми

самоствердження можуть виникнути, якщо дорослі продовжують відноситися до підлітка як до дитини. Це вік соціалізації (вростання в світ людської культури і суспільних цінностей) і індивідуалізації, тобто відкриття і затвердження свого унікального і неповторного «Я» [25; 63]. У концепції Д.Б. Ельконіна підлітковий вік, як будь-який новий період, пов'язаний з новоутвореннями, які виникають з провідної діяльності попереднього періоду. Навчальна діяльність проводить «поворот» від спрямованості на світ до спрямованості на самого себе [222]. Як підкреслює Д.Б. Ельконін, самозізнання виникає і починає усвідомлюватися спочатку психологічно в результаті розвитку навчальної діяльності і лише підкріплюється фізичними змінами [222]. «Центральне новоутворення цього віку - виникнення уявлення про себе як не про дитину; підліток починає відчувати себе дорослим, прагне бути і вважатися дорослим, він відкидає свою приналежність до дітей, але у нього ще немає відчуття справжньої, повноцінної дорослості, та зате є величезна потреба у визнанні його дорослості оточуючими» [148, 308]. Це наслідування зовнішнім ознакам дорослості - куріння, гра в карти, вживання вина, особливий лексикон, прагнення до дорослої моди в одязі і зачісці, косметика, прикраси, прийоми кокетування, способи відпочинку, розваг, залицяння; рівняння підлітків-хлопчиків на якості «справжнього чоловіка» - сила, сміливість, мужність, витривалість, воля, вірність в дружбі і т.п.; соціальна зрілість - виникає в умовах співпраці дитини і дорослого в різних видах діяльності, де підліток займає місце помічника дорослого; інтелектуальна дорослість - виражається в прагненні підлітка щось знати і уміти по-справжньому.

Отже, підлітковий вік характеризується такими специфічними новоутвореннями, як почуття дорослості, потреба у самостверженні. Розвиток дорослості є процесом становлення готовності дитини до життя в суспільстві. Він передбачає засвоєння суспільних вимог до особистості, діяльності, стосунків і поведінки дорослих. Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості до засвоєння цінностей, норм,

способів поведінки, які існують у світі дорослих. Постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Форми самоствердження підлітка можуть бути різноманітними. Найпростіша з них полягає у зовнішньому наслідуванні дорослих, їхніх шкідливих звичок, особливостей поведінки [180].

А.Е. Лічко звертає увагу на особливі поведінкові моделі — специфічно підліткові поведінкові реакції на дії середовища. А.Е. Лічко виділяє і описує наступні типові підліткові реакції : [110, 19-25]

Реакція емансипації - прагнення звільнитися від нав'язливої опіки, керівництва, контролю, заступництва дорослих.

Реакція захоплення - хобі-реакція. Залежно від цільової установки А.Е. Лічко виділяє наступні види підліткових захоплень: інтелектуально-естетичні захоплення; тілесно-мануальні захоплення; лідерські захоплення; накопичувальні захоплення; егоцентричні захоплення ; азартні захоплення; інформативно-комунікативні.

Реакція групування з однолітками характеризується інстинктивним тяжінням підлітків до об'єднання, об'єднання з однолітками.

Реакція відмови, характерніша для дітей, але зустрічається і у підлітків, виникає при різкій зміні ситуації і виявляється у відмові від контактів, ігор, іншої якої-небудь діяльності.

Реакція опозиції виникає як активний протест проти надмірних вимог, що висуваються до підлітка, а також як наслідок різкого зменшення звичної уваги зі сторони дорослих, батьків або близьких осіб. Ця реакція може виявлятися досить різноманітною - від прогулів в школі і втеч з дому до крадіжок і спроб самогубства.

Реакція імітації виявляється в наслідуванні певній особі або образу. Негативна реакція імітації виражається в тому, що вся поведінка будується як протилежне певному зразку моделі.

Реакція компенсації виявляється в тому, що свою слабкість і невдачі в

одній області підліток прагне заповнити успіхами в іншій.

Реакція гіперкомпенсації виражається в наполегливому прагненні підлітка добитися успіхів і визнання саме в тій області, де він неуспішний.

Таким чином, неуспішність в вирішенні завдань дорослішання, в розв'язанні специфічних вікових криз підвищує вірогідність виникнення емоційних і поведінкових проблем і збільшує ризик вживання різних психоактивних речовин, зокрема алкоголю.

1.3. Особистісні детермінанти uzалежнення від алкоголю у віковому контексті

У психологічних теоріях, що пояснюють причини вживання алкоголю з погляду особистісних властивостей передбачається, що одні типи особистості більш схильні до алкоголізації ніж інші (Е.С. Бехтель, Н.Я. Копит, П.І. Сидоров, Ц.П. Короленко, В.Ю. Зав'ялов, В.Д. Москаленко, Н.Ю. Максимова, Б.А. Леко, О.В. Савчук, Б.М. Ткач, М.М. Ванюков, Ю.П. Лісичин, П.І. Сидоров, А.Е. Лічко, В.З. Бітенський, С.А. Кулаков, С.В. Березін, К.С. Лісецький, Н.А. Сирота, В.М. Ялтонський, Н.С. Курек, В.Н. Вострокнутов) [20; 83; 84; 136; 137; 108; 127; 103; 181; 195; 184; 112; 97; 186; 98; 42].

У різних дослідженнях роль особистості у виникненні алкоголізації і алкоголізму оцінюється ученими по-різному. Так, на думку Н.Я. Копита, П.І. Сидорова, І.Н. П'ятницької, самі по собі особистісні властивості не ведуть безпосередньо до формування алкоголізму, а лише знижують поріг соціальної адаптації людини, підвищуючи його чутливість до патогенних впливів біологічного і соціального порядку, умов виховання [83; 174]. В.Д. Москаленко зазначає складність виділення окремих характеристик доалкогольної особистості, вважаючи, що «може йти мова про ряд типів особистостей, не відмежованих чітко один від одного», причому число їх варіацій може виявитися достатньо великим [136, 186].

Як преморбідні властивості часто вказуються порушення вольового контролю (В.Д. Москаленко, М.М. Ванюков, С.А. Кулаков, Л.Н. Собчик та ін.) [137; 97; 188], прагнення до лідерства і домінування над іншими в поєднанні з імпульсивністю (В.Р. Амірова, Л.Н. Іванов) [6; 71]. За даними І.Н. П'ятницької, С.В. Березіна, К.С. Лісецького, Д.Н. Ісаєва серед хворих алкоголізмом великий відсоток складають особистості, що проявляли в дитинстві гіперактивність і порушення уваги, при цьому важкість

захворювання алкоголізмом корелює з вираженістю симптомів гіперактивності в дитинстві [174; 173; 77]. «Особливої значущості ці форми патології набувають в молодшому шкільному і підлітковому віці, коли формуються різні симптоми шкільної, а потім і соціально-трудова дезадаптації. Спектр їх досить широкий: від гіпо- або гіпердинамічних варіантів поведінки до девіантних форм» (О.В. Халецька, В.М. Трошин) [210]. І.Н. П'ятницька зазначає, що у гіперактивних дітей з віком не тільки виявляються різноманітні особистісні розлади, але і на алкоголізм вони страждають в два рази частіше, ніж їх однолітки, які в минулому не мали таких симптомів [174].

На великий відсоток нервово-психічно обтяженої преморбідної особистості хворих алкоголізмом вказували Н.Я. Копит, П.І. Сидоров, А.Л. Ігонін [83; 73; 95].

Високу частоту органічної поразки ЦНС в преморбіді підлітків з алкоголізмом, що сформувався, відзначали А.Е. Лічко, В.С. Бітенський, Е.Д. Дмитрієва, на затримки психічного розвитку вказували Б.С. Братусь, П.І. Сидоров, С.А. Кулаков [31; 97].

Високу частоту психопатій (від 10% до 50% за даними різних дослідників) відзначали А.А. Портнов, І.Н. П'ятницька, В.М. Прокудіна, П.І. Сидоров, М.Д. П'ятов, Н.Г. Шумський) [159; 184; 95; 180].

Вивчення особистостей (В.Д. Москаленко, М.М. Ванюков), які зловживають алкоголем показало, що їм властива неконтрольована імпульсивність, екстравертованість, підкреслення своєї мужності, низька продуктивність. Хлопці характеризувалися як неспокійні, підвищено чутливі і схильні до соціальних впливів. Ці дані також узгоджуються з неодноразово відміченим фактом наявності синдрому дитячої гіперактивності, з поганою здатністю до концентрації уваги, імпульсивністю і збудливістю, відволікаємістю і низькою толерантністю до фрустрації як в анамнезі хворих алкоголізмом, так і у дітей, у яких батьки хворіють на алкоголізм. Також, за В.Д. Москаленко, характерними властивостями особистостей з групи

високого ризику є наступні: переважання рис імпульсивності, агресивності, бунтарства, схильності до ризику, тобто рис, що ведуть до поведінки, яка погано контролюється. У дітей 7-12 років відмічено переважання зовнішнього локусу контролю, але на дорослих це не підтверджується [137].

Далі, як чинники ризику розвитку алкоголізму дослідники називають низький рівень толерантності до фрустрацій, підвищеної чутливості, невротичних ознак з проявом страху, депресії, істерії і схильності до іпохондрії (Е.С. Бехтель, Ц.П. Короленко, В.Ю. Зав'ялов, Ю.П. Лісичин, П.І. Сидоров, В.А. Ананьев, А.У. Бараненко, Н.А. Сирота та ін.) [20; 84; 184; 7; 14 ; 186].

На думку багатьох дослідників, роль пускового чинника може грати емоційний стрес, який, у свою чергу, сприяє розвитку алкогольної мотивації: «неспецифічна сукупність зовнішніх екстремальних умов, викликає реакцію стресу і здатна збільшити споживання алкоголю» [174]. Також як вагомий чинник розвитку алкоголізму виділяється наявність психотравмуючої ситуації. Лонгітюдне дослідження підлітків з 15 до 18 років виявило зв'язок між потребою в саморегуляції внутрішнього стану і рівнем споживання психоактивних речовин [19] .

В.Д. Менделевич виділяє наступні значущі особистісні характеристики: інфантильність, навіюваність і наслідуваність, прогностична некомпетентність, ригідність [132]. На навіюваність і інфантилізм вказує в своєму дослідженні також І.А. Золотова [132]. Б.М. Гузіков, Е.Г. Ейдемільер, І.А. Агеева показали, що психічний інфантилізм обумовлює бідність поведінкового репертуару, обмеження навичок соціальних контактів, що часто приводить до утруднень психічної адаптації, одним з проявів якої і є рання алкоголізація [97] .

С.А. Кулаков відзначає, що ризик виникнення алкоголізму істотний при наступних властивостях особистості і поведінки підлітків: несформованість «я» із слабкістю внутрішнього контролю, зовнішньою імпульсивністю поведінки; низький поріг емоційного реагування з внутрішньою напругою,

тривогою, полегшеним включенням конфліктних психологічних переживань; обмежений і стереотипний набір реакцій на будь-яку фрустрацію або конфлікт; полегшений розвиток поведінкових порушень, наприклад, протестно-зухвала, демонстративна ауто-агресивна поведінка [97].

Н.С. Курек вважає важливим розділення особистісних властивостей - чинників ризику початку вживання і ризику розвитку залежності. На підставі аналізу теоретичного матеріалу і практичних досліджень, зокрема власних, Н.С. Курек робить висновок, що головними для формування залежності є не соціально-психологічні особливості підліткового віку і кризовий розвиток психіки в цей період, а відхилення від норми, які спостерігаються лише у невеликого числа підлітків [99]. «Так, гіпердинамічність, гіпертимність, що властиві більшості підлітків, можуть стати причиною нудьги і відчуття перенасичення в ситуаціях, що вимагають одноманітної, монотонної, стереотипної і рутинної діяльності. Звідси може виникнути бажання спробувати наркотики, щоб випробувати нові відчуття, одержати задоволення. А ось такі порушення, як адинамія, ригідність, стійке зниження настрою можуть сприяти систематичному вживанню психоактивних речовин, зробити патологічним потяг до них» [99, 29-30].

В.Н. Вострокнутов також окремо розглядає особистісні чинники ризику початку алкоголізації, залучення до вживання (навідміну від ризику алкоголізму), не вважаючи їх пов'язаними з вираженими і стійкими психічними розладами або порушеннями психічного розвитку (психічний дезонтогенез). На його думку, вони обумовлені переважно біологічними, мікросоціальними (сімейними, шкільними, комунікативними), а також психологічними (особистісними) чинниками ризику [42]. Ризик початку вживання алкоголю можливий, як вважає В.Н. Вострокнутов, у підлітків з віддаленими наслідками ранніх резидуально-органічних уражень головного мозку без психічних розладів; при акцентуації характеру; проявах «підліткового психологічного комплексу», ознаках нервово-психічної нестійкості, пов'язаних з хронічними соматичними захворюваннями [42]. До

вікових особливостей підліткової психіки він традиційно відносить такі риси як суперечність почуттів і намірів, завищену самооцінку і невпевненість в собі, відмову від загальноприйнятих норм поведінки і підпорядкування своїх виборів і відносин стилю життя «кумирів», поєднання упертості з навіюваністю [42]. Ризик формування алкоголізму як залежності Н.В. Вострокнутов пов'язує з психічними розладами і порушеннями вікового психічного розвитку і виділяє наступні симптомокомплекси: синдром дефіциту уваги з гіперактивною поведінкою; емоційні порушення з афективними тужливо-дратівливими станами, рідше субдепресивними або гіпоманіакальними розладами; органічний емоційно лабільний (астенічний) розлад, у тому числі і органічні розлади, що включають різний ступінь вираженості когнітивного дефіциту і органічних особистісних порушень; патологічно протікаючий пубертатний криз з пограничними психічними розладами. У особливу групу ризику Н.В. Вострокнутов виділяє дітей і підлітків, у яких особистісні властивості посилені педагогічною і соціальною занедбаністю [42]. Значна роль у формуванні поведінки неповнолітніх, що відхиляється, зокрема раннього початку алкоголізації, на думку багатьох дослідників (Н.Е. Буторіна, А.Е. Лічко, А.А. Александров, А.А. Вдовиченко, Н.В. Назарова, Р.К. Янусов, С.Н. Беленкова, А.Л. Ігонін, С.В. Бітенський, Н.Д. Лакосіна, Д.А. Мілушева, Д.Д. Єнікєєва, С.А. Кулаков, Л.П. Веліканова, В.А. Дереча) належить типу акцентуації характеру [37; 111; 144; 73; 112; 101; 61; 97; 40; 51]. А.Л. Ігонін, А.Е. Лічко, С.В. Бітенський, З.А. Кулаков та ін. відзначають особливу частоту гіпертимних і циклотимних психопатій, гіпертимних, нестійких, епілептоїдних, істероїдних і циклоїдної акцентуацій характеру [73; 112; 97].

На думку А.Е. Лічко і В.С. Бітенського, гіпертимні підлітки відрізняються слабкою стійкістю до впливу компаній відносно спокуси зловживання алкоголем, який викликає у них виражену ейфорію. «Алкоголізація представляє для гіпертимів серйозну небезпеку з підліткового віку. Випивають вони завжди в компанії з приятелями. Віддають перевагу

неглибоким ейфоричним ступеням сп'яніння, але легко стають на шлях частих і навіть регулярних випивок.» [112, 124]. При гіпертимній акцентуації спонукальними мотивами нерідко стають неробство, неможливість дати вихід бурхливій енергії, а також бравада перед однолітками. Схильність гіпертимних підлітків до вживання психоактивних речовин при перших пробах обумовлена також їх цікавістю, активністю, прагненням випробувати все нове, незнайоме. А.Е. Лічко і В.С. Бітенський відзначають, що для підлітків цього типу характерною є можливість тривалого зловживання без розвитку індивідуальної залежності, що можливе, через властивий їм високий біологічний тонус, постійне прагнення до діяльності і живий інтерес до того, що відбувається, проте, гіпертими схильні до формування групової психологічної залежності від речовини [112].

У підлітків нестійкого типу швидко проявляється підвищена тяга до розваг, задоволень, неробства, і «патологічна слабкість волі» [183]. Провокуючим чинником для таких підлітків є педагогічна і соціальна занедбаність. «Ще в молодшому шкільному віці в компанях вони залучаються до алкоголю і нерідко до інших дурманних засобів» [112, 64]. При нестійкому типі мотивом служить пошук легких розваг, задоволення, тому віддаються перевазі неглибокі ейфоризуючі ступені сп'яніння, переважно від слабоалкогольних напоїв. Підліток нестійкого типу часто вживає психоактивні речовини під тиском середовища (субмісивний мотив), боячись показатися «білою вороною» в значущій для нього групі однолітків. Він не вміє, а часто і не хоче, відмовитися від пропозиції вживання психоактивних речовин, які дозволяють йому подолати нудьгу, що виникає через невміння організувати своє дозвілля, а також компенсувати відчуття своєї неповноцінності (детензивний мотив) [112].

А.Е. Лічко і В.С. Бітенський пишуть: «Окремі риси особистості підлітків, що відзначаються багатьма авторами, на їх думку, що сприяють адиктивній поведінці, по суті справи, відображають окремі характеристики нестійкого типу. Серед них згадується «слабке его» (Donovan J, 1986),

«низький інтерес до соціального життя» (Sekiera. З., 1985), «прагнення уникати труднощів» (Okumenski D., 1985), «відсутність установки на працю і навчання, відсутність самоконтролю, «схильність до сторонніх впливів» (Буторіна Н.Е. і ін., 1985)» (1991, с.59) [107] .

Циклоїдні підлітки характеризуються схильністю до перепадів і коливань настрою. «Циклоїди в період підйому у відношенні до алкоголю поведуться так само, як гіпертими, але в субдепресивній фазі звичайно уникають випивок» [112, 83]. У субдепресивних фазах алкоголь звичайно не підвищує настрою, частіше навіть сп'яніння протікають за депресивним типом, і тому прийом алкоголю такими підлітками для купірування депресій не типовий.

Лабільні підлітки характеризуються вкрай мінливим настроєм, зміна якого може відбуватися навіть з дуже незначних приводів. Тривала несприятлива ситуація в поєднанні з недобррозичливою увагою з боку оточення, емоційним відкиданням зі сторони близьких може штовхнути такого підлітка на пошуки емоційних контактів в асоціальних компаніях, де можуть залучатися до алкоголю. Важливим мотивом перших випивок звичайно служить пошук емоційних контактів в компанії однолітків, бажання доброзичливого теплого відношення, «розуміння» своїх переживань приятелями. У міру повторення випивок виразніше виступає бажання підняти настрій, відмовитися від неприємностей, повеселитися, через це досить високим стає ризик психічної залежності.

Астено-невротичний тип характеризується підвищеною недовірливістю і примхливістю, стомлюваністю і дратівливістю. На думку А.Е. Лічко і В.С. Бітенського в звичайних умовах цей тип не схиляється до алкоголізації [112] .

Сензитивні (чутливі, сором'язливі) і психоастенічні (недовірливі, схильні до роздумів, самоаналізу) підлітки, «відрізняються навіть підвищеною стійкістю відносно спокуси алкоголізації, наркотизації і вживання інших токсичних засобів» [112, 61] .

Для шизоїдних підлітків (замкнених, емоційно холодних, схильних до «втечі в себе» і фантазування), алкоголь може грати роль «комунікативного допінгу» - способу полегшення контактів з однолітками, особливо неформальних, емоційних, для усунення відчуття незручності і боязкості. Невеликі дози алкоголю шизоїдами можуть вживається наодинці, перед ситуацією, коли потрібно проявити товарищівість; сп'яніння звичайно не викликає вираженої ейфорії.

Епілептоїдний тип характеризується схильністю до періодів злобно-тужливого настрою з накипаючим роздратуванням і афективними спалахами, агресією. А.Е. Лічко і В.С. Бітенський відзначають наступні особливості алкоголізації епілептоїдів: «Епілептоїди взагалі тягнуться до того, що «сильно б'є по мозку». Із алкогольних напоїв віддають перевагу міцним і у великих дозах. Люблять напиватися до стану, про який потім нічого пригадати не можуть. Якщо Епілептоїдний підліток починає чимось зловживати, то потяг до даної речовини, чи це алкоголь чи наркотик, прокидається швидко і відрізняється значною силою. «Після перших сп'янінь може виникнути потреба «пити до відключення». Алкоголь здатний також провокувати дисфоричні стани із сильною афективною розрядкою - алкогольне сп'яніння виявляється тоді диким збудженням з прагненням все бити і крушити» [112, 91].

А.Е. Лічко підкреслював, що хронічний алкоголізм, який сформувався, в підлітковому віці зустрічається відносно рідко. Існуючу думку про прискорене формування алкоголізму в підлітковому віці, він вважає справедливою лише для нестійкого і епілептоїдного типів.

При істероїдній акцентуації головні її риси виявляються провідним мотивом алкоголізації - претензійність, жадання уваги до себе з боку однолітків, бажання виділитися в «своєї» групі. У міру повторення випивок все більш важливим стає мотив релаксації - «забути» про неприємності, потішити себе мріями про виконання нездійснених бажань. Істероїди в оп'янінні починають яскраво проявляти свою демонстративність, «схильні

перебільшувати свою алкоголізацію («всіх перепив») або зображати себе так званими алкогольними «естетами», запевняючи, наприклад, що п'ють тільки коньяк або шампанське або вино хороших марок і т.п. Проте в п'ючих компаніях істероїдні підлітки можуть стати жертвою власних домагань на винятковість. Доводячи, що їм «все дарма» і вони всіх можуть «перепити», вони поступово дійсно страхатимуть до алкоголю» [107, 83].

У конформних підлітків, на думку А.Е. Лічко «немає ні початкової схильності до вживання спиртних напоїв, ні твердої негативної установки. Їх доля, відносно будь-якої сторони поведінки, визначається тим оточенням, в яке вони потрапляють», легко засвоюються алкогольні стереотипи найближчого оточення [119, 85].

На думку А.Е. Лічко, актуальним для підліткового віку є не алкоголізм, а схильність до алкоголізації, з метою виявлення якої розроблено «Патохарактерологічний діагностичний опитувальник для підлітків» — ПДО для визначення типів психопатій і акцентуації характеру у підлітків була додана шкала психологічної схильності до алкоголізації (А.Е. Лічко А.А. Александров, А.А. Вдовіченко та П.Я. Іванов, А.Е. Лічко) [111;71]. «Ця шкала призначена для виявлення не стільки тих, хто зловживає алкоголем, скільки тих, хто ще не п'є, але не має досить твердих установок, що перешкоджають алкоголізації, і через це, опинившись в п'ючій компанії, легко може піддатися згубному прикладу, почавши випивати. За допомогою цієї шкали були виявлені виражені відмінності в психологічній схильності до алкоголізації у підлітків з різними типами психопатій і акцентуації характеру» [112].

Багато авторів вказують на взаємозв'язок тривожності (зокрема шкільної) і алкоголізації (Ц.П. Короленко, В.Ю. Завьялов, Л.К. Шайдукова, А.І. Захаров, Н.В. Вострокнутов) [84; 218; 68; 42] . Результати, одержані А.М. Прихожан в ході тривалого емпіричного вивчення природи тривожності у дітей і підлітків свідчать про те, що виникнення і закріплення тривожності пов'язане з незадоволенням провідних вікових потреб. «Тривога надає в

основному негативний, дезорганізуючий вплив на результати діяльності дітей дошкільного, молодшого шкільного і підліткового віку» [162, 12]. Незадоволеність учня викликає негативне відношення до навчання, вчителя, ровесників, школи і негативно впливає на розвиток його особистості, викликає стан дезадаптації [161]. З'являється «синдром тривожного очікування», який часто називається шкільною фобією (шкільна тривожність за Філіпсом). У поведінці дитини спостерігається надмірне хвилювання, підвищений неспокій в навчальних ситуаціях, очікування поганого відношення до себе, негативної оцінки з боку педагогів і однолітків [161]. Тривале знаходження в умовах тривожного очікування формує у дитини певні елементи психологічного захисту, мета яких - не подолання ситуації, що склалася, і зміна її в позитивну сторону, а усунення або зведення до мінімуму відчуття тривоги, що створює емоційний дискомфорт для учня. Виділені наступні чинники, які говорять про виникнення шкільної тривожності: загальний страх перед школою (боязнь будь-яких включень в життя школи); страх самовираження (постійні негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних з саморозкриттям, пред'явленням себе іншим, демонстрацією своїх можливостей); страх ситуації перевірки знань (стійкі переживання тривоги при перевірках, особливо публічних, знань, досягнень, можливостей); боязнь образ і принижень (негативні емоційні переживання на фоні соціальних контактів з однолітками); фрустрація потреби в досягненнях (несприятливий психологічний фон, що не дозволяє дитині розвивати свої потреби успіху, досягненнях високого результату і т.д.); страх не відповідати очікуванням оточуючих людей (орієнтація на значущих інших в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, постійна тривога з приводу оцінок, які дають оточуючі та очікування негативних оцінок); страх у відносинах з вчителями (загальний негативний емоційний фон відносин з дорослими в школі, негативне відношення вчителів до дитини); уникнення ситуації шкільної неспішності (перемикання на способи поведінки, що приносять задоволення). Б.Н. Алмазов виділяє три стадії

розвитку шкільної фобії (тривожності): компенсаторно-поступлива (зниження емоційної напруги за рахунок дезактуалізації навчання, переорієнтація на інші цінності); конфліктно-демонстративна (критична переоцінка етичних і ціннісних установок, спроба вийти з-під їх впливу); внутрішня ізоляція від середовища (самоусунення, самоізоляція від будь-яких педагогічних дій з мотивів самозбереження) [4].

На думку Н.Я. Копита і П.І. Сидорова рання втрата інтересу до навчання призводить до згасання соціально-значущих установок, до нестійкості інтересів, відсутності захоплень і духовних запитів, відходу від відповідальних ситуацій і рішень. «Формувалася така спрямованість особистості, в основі якої лежала нездатність підлітків до складної діяльності, із спрощенням і перебудовою ієрархії мотивів поведінки в плані готовності до зловживання алкоголем, відбувалася деформація особистості. Складалася «алкогольна особистість» до хвороби, що сліпо і некритично сприймає всі погляди і норми алкогольної групи. Серйозні зриви адаптації виникали вже в молодшому шкільному віці, відбувалися невдачі в здійсненні ведучої для молодших школярів навчальної діяльності, внаслідок чого страждали самооцінка, самоповага, діти віддалялися і випадали з шкільного колективу, минула їх і позашкільна виховна робота, тому при настанні підліткової кризи вони легко і без особливих роздумів як відповідний предмет нових вікових потреб вибирали «вуличну» компанію, в якій обов'язковим, істотним, а потім і стрижньовим моментом групового життя ставали регулярні випивки зі всіма витікаючими наслідками, аж до виникнення алкогольної хвороби» [83, 79].

У молодшому шкільному віці велике значення мають такі чинники, які сприяють зниженню ризику появи адиктивних форм поведінки. Це є хороша адаптованість до шкільних умов, успішність в навчальній діяльності, ініціативність і відповідальність дитини, проте не втрачають своєї актуальності і чинники, які властиві для періоду дошкільного дитинства це - розвиток самостійності, вольової сфери, розширення діапазону емоційних

переживань.

Аналізуючи особливості молодшого шкільного віку, що висвітлений в роботах В.В. Давидова, Д.Б. Ельконіна, Л.І. Божович, Г.С. Костюка, О.М. Леонтєва, С.Д. Максименко, М.В. Савчина, В.М. Поліщука і т.д. можна констатувати наступне [48; 222; 24; 89; 106; 118; 180; 158].

При формуванні навчальної діяльності молодших школярів розвивається центральне психологічне новоутворення даного віку - основи теоретичної свідомості і мислення і основи пов'язаних з ними психологічних здібностей (рефлексії, аналізу, планування). Отже, провідними психологічними новоутвореннями молодшого шкільного віку є: розвиток пізнавальних здібностей і інтелектуалізації психічної діяльності — пам'яті, довільної уваги і спостереження, розумових операцій (аналіз, синтез, узагальнення і т. д.);

Розглядаючи особливості молодших школярів, необхідно відзначити, що в цьому шкільному віці зберігаються ще деякі психологічні риси, властиві для дошкільного періоду: сприйнятливність, навіюваність, податливність, наслідування, допитливність. Ці риси в несприятливих умовах можуть скласти основу позитивного суб'єктивного сприйняття психоактивних речовин або навіть сприяти формуванню установки на «престижність» вживання тютюну, алкоголю і інших психоактивних речовин з вже усвідомленим наміром відчувати те, що відчувають дорослі, і тим самим як би зрівняти себе з недоступним раніше дорослим.

Неуспішна навчальна діяльність, конфліктні відносини з вчителем і низький соціометричний статус в класі призводять до депривації потреби у визнанні, що викликає неадаптивні захисні механізми. При пасивному типі поведінки з'являються замкнутість, лінь, апатія, відхід у фантазії. При активній поведінці захист обертається агресією, дитина компенсує шкільну неуспішність в інших сферах, зокрема в асоціальній діяльності. До кінця навчання в початковій школі в класі можуть утворитися групи дітей (частіше хлопчиків), які стверджують себе через деяке протистояння вимогам і думці вчителя.

Гуманістична парадигма сучасної освіти базується на принципі високої вартісності людини, внаслідок чого педагогічні впливи повинні співвідноситися із світосприйняттям життя в дану епоху.

Перехідний період в житті суспільства характеризується нестабільністю, невпевненістю в завтрашньому дні. При відсутності старих ідеалів люди зайняті пошуком нових. А в процесі змісту освіти підвищується роль алегоризації, метафоризації. Функціонування міфів в сучасній культурі полегшується високим рівнем розвитку засобів масової комунікації, що призводить до уніфікації і розповсюдження однієї і тієї ж культурної продукції, моделей поведінки і т.д. Масові комунікації грають важливу роль у формуванні державної ідеології, міфологізації суспільної свідомості. Міф в сучасному суспільстві виступає як принцип організації масової свідомості, а телебачення - головний міфотворець.

У інформаційному просторі у величезних кількостях і з небаченою швидкістю продукуються соціальні, політичні, художні, релігійні міфи, які впливають на людей як чинники соціального життя. Новий міф перетворився на засіб соціальної мобілізації і маніпуляції суспільною свідомістю. Сучасні міфи спрямовують суспільну енергію, задовільняють запити середовища масового споживання, рекламуючи продукцію, створюють за допомогою телебачення привабливий імідж політичного діяча або естрадної зірки, займають увагу глядача бойовиком або «мильною оперою».

В даний час іде підміна цінностей. Замість понять (сім'я, діти, самовдосконалення) дітям пропонується зупинитися на засобах отримання задоволення від їжі, розваг і ін.

У сучасному суспільстві не створено ідейної підтримки демократичних реформ, ліберальних цінностей, оскільки не існує позитивної соціальної міфології, що дає зразки для наслідування. Необхідна реабілітація забутих за останні роки цінностей «нормального життя» і «нормальної людини» (здоров'я, сім'я, професіоналізм, успіх, патріотизм) [166].

Сучасні ЗМІ явно і неявно діють як засіб антикатарсису і відчуження людей, невротизують і стимулюють агресивні імпульси, поступово психопатологізуючи суспільну свідомість. Зокрема, експериментальні дослідження американських і європейських психологів (А. Бандури, Дж. Гербнера, Е. Доннерстейна, Д. Зіллмана, В. Франкла і ін.) підтверджують негативний вплив постійного перегляду, в першу чергу дітьми і підлітками, фільмів, що належать до жанрів бойовиків, порно і жахів. Це ж відноситься до багатьох агресивних комп'ютерних ігор і інтернет-сайтів.

Соціальні конфлікти в суспільстві, екологічні проблеми, психологічні суперечності усередині людини — все це може привести його до самовинищення, якщо не будуть змінені ціннісні установки освіти, якщо в самому освітньому процесі не буде задіяний важливий чинник суспільного розвитку, яким є культура у всій її повноті і цілісності.

Передумовою для вирішення багатьох актуальних проблем педагогічної практики і педагогічної теорії може служити розуміння суті освіти, запропоноване О.Е. Лебедєвим, і визначене ним як «спеціально організований процес розвитку у тих, хто навчається здатності самостійного вирішення проблем, що мають соціальне і особистісне значення, в різних сферах діяльності на основі освоєння культури суспільства» [166, 15].

Пропоноване визначення освіти підкреслює, що розвиток здатності самостійного вирішення проблем ґрунтується на залученні до культури суспільства. Така постановка питання виходить з того, що залучення до культури суспільства припускає освоєння загальних цінностей, об'єднуючих суспільство. З цієї точки зору загальна освіта забезпечує формування загального культурного простору, «спільної мови» людей. Залучення до культури означає не тільки засвоєння певних знань, умінь, навичок, не тільки освоєння способів діяльності, зокрема творчої, але і визначення ціннісного відношення до явищ культури. «Культурологічна» орієнтація шкільної освіти відображає і нові можливості для визначення шляхів оновлення, збагачення, перегляду змісту освіти.

До цінностей загальної культури можна віднести наступне:

1) духовні цінності: справедливість (включаючи добро, норму і віру), гармонія, краса:

- ментальні: істина;
- психологічні: спілкування;
- практичні: праця і здоров'я;

2) духовна діяльність: ціннісно-орієнтаційна (включаючи моральну, правову, релігійно-антропософську), творча і естетична:

- ментальна: пізнання;
- психологічна: комунікативна;
- практична: творча і фізична;

Розвиваючи ідею О.Е. Лебедева про три аспекти сучасної освіти – науковий, гуманітарний і технологічний, можна виділити ще один напрямок – духовно-моральний розвиток і виховання особистості – що може бути стержнем навчання основ науки [166, 6-7].

В цьому аспекті є можливість вирішення проблеми співвідношення навчання і виховання.

Надзвичайно важливо, що ці цінності вписуються в зміст актуальної на сучасному етапі розвитку освіти педагогічної проблеми – профілактики зловживання психоактивними речовинами дітьми, підлітками, молоддю і виховання у школярів усвідомлення важливості та необхідності здорового способу життя.

Без сприйняття названих цінностей не може сформуватись соціально відповідальна особистість, не можуть бути засвоєні гуманістичні відносини і соціально компетентна поведінка.

Сформовані життєві цілі учнів (майбутні перспективи) і риси вдосконалюючої соціально-успішної особистості будуть сприяти посиленню захисних механізмів і послаблювати механізми, які провокують вживання психоактивних речовин.

Роль школи значна, але не всеохоплююча, тому слід ще й враховувати

фактори соціального середовища, сім'ї, інших освітніх інститутів, особистісних зусиль дитини.

Важливо адекватно оцінити можливості школи, її цільове спрямування і реальні завдання, які вона може і повинна виконувати згідно зі своїм функціональним потенціалом (в тому числі і в плані формування ціннісних орієнтацій особистості).

Отже, А. К. Колеченко, на відміну від медичного підходу до профілактики, виділяє в педагогічній профілактиці два види — загальну і спеціальну. У загальній профілактиці бере участь весь педагогічний колектив. Спеціальна профілактика підрозділяється автором на первинну, вторинну і третинну. Первинна профілактика проводиться зі всіма учнями, вторинна — з дітьми групи ризику, третинна профілактика проводиться з дітьми, які вже зловживають психоактивними речовинами. Спеціальна профілактика проводиться підготовленими з цієї проблеми фахівцями [166, 6].

У діяльності освітньої установи, згідно А.К. Колеченко, можна виділити такі напрями профілактики:

- вдосконалення учбового процесу через зміст предметів (особливо через літературу, біологію, основи безпеки життєдіяльності, хімію, історію і т. д.), що викладаються, за допомогою введення в них антинаркотичної інформації;
- вдосконалення педагогічних технологій, які забезпечують справедливе оцінювання учнів і включення їх в успішну діяльність;
- включення учнів в значущу для них діяльність в другій половині дня (одним з підходів може бути життя школи в режимі міста);
- профілактика зловживання психоактивними речовинами через класні години;
- профілактика через введення в навчальний процес дисципліни (психологія) для розвитку соціальних і загальнонавчальних умінь, організація спеціальної профілактики: тренінги протистояння тиску групи і т. д.;

- вдосконалення роботи з припинення куріння в школі, у тому числі і педагогами;
- введення інституту учнівського посередництва;
- забезпечення нерозповсюдження наркотиків в школі;
- робота з батьками (лекції, консультації, тренінги, батьківські групи підтримки) [166, 15].

Перша проблема, з якою зустрічаються всі, хто навчаються, зводиться до необхідності оволодіння способами навчальної діяльності. Тому мета шкільної освіти полягає в тому, щоб навчити учнів вчитися. Навчити вчитися — означає сформувані у учнів ціннісні мотиви учіння, розвинути здатність використати різні джерела інформації (як шкільні, так і позашкільні), навчити їх використати ефективні прийоми пізнавальної діяльності, допомогти таким, що вчиться зрозуміти сам сенс учіння.

Інша мета шкільної освіти полягає в тому, щоб навчити учнів пояснювати явища дійсності (тобто навчити вирішувати широкий круг пізнавальних проблем) [166].

Розуміння явищ дійсності створює основу для їх оцінки, визначення свого відношення до цих явищ. Але оцінка, визначення позиції є особливим видом діяльності. Отже, мета шкільної освіти полягає в тому, щоб навчити учнів орієнтуватися в світі цінностей і підготувати їх до самостійного рішення оцінно-світоглядних проблем, навчити вирішувати проблеми, які пов'язані з виконанням людиною певної соціальної ролі - громадянина, члена сім'ї, покупця, глядача, клієнта, городянина, виборця і т.п. Це проблеми орієнтації в середовищі мешкання і забезпечення власної безпеки, проблеми орієнтації в правових нормах і адміністративних структурах, в нормах поведінки і формах спілкування, проблеми орієнтації в світі споживчих цінностей і цінностей естетичних, в явищах природи і соціального життя.

Отже, мета шкільної освіти полягає в тому, щоб навчити учнів вирішувати стандартні життєві проблеми, тобто розуміти їх суть і значущість, засвоїти існуючі правила і норми рішення цих проблем, уміти їх

обґрунтувати, орієнтуватися в джерелах інформації, які можуть допомогти в рішенні виникаючих питань.

Критеріями відбору цінностей, формування яких є необхідним саме в рамках освітнього процесу, що протікає в освітній установі, на наш погляд, є відповідність цих критеріїв цілям освітньої діяльності.

Як відомо, особистісними цінностями стають ті категорії та ідеали, по відношенню до яких суб'єкт визначився, і визначився позитивно. Ухвалення (або заперечення) певних цінностей (ідеалів) стає для нього формою соціальної активності. У прийнятих суб'єктом цінностях одночасно відображаються змістовні характеристики його позиції і поведінки (конкретне відношення до соціальних об'єктів, явищ), а також його особові характеристики, пов'язані з певним уявленням про себе і можливостях власного активного прояву в соціумі. Таким чином, шляхом ухвалення конкретних цінностей визначаються вибір особою соціальної позиції, вибір норм поведінки при взаємодії з іншими людьми, характер ухвалених рішень, спрямованість вибору. Ціннісні орієнтації мають особливе значення, оскільки, з одного боку, вони виконують роль внутрішніх стимулів, а з іншою - роль критеріїв, з опорою на які особа здійснює свою поведінку і діяльність [166].

В сучасному суспільстві цінностями можуть бути визнані такі феномени, як Людина, Сім'я, Вітчизна, Земля, Мир, Знання, Праця, Культура. У даному ряду виділені саме об'єкти ціннісного відношення, які можна «схопити», об'єктивувати насправді, на відміну від таких феноменів, як Добро, Істина, Краса і т. д., які багатьма людьми розуміються по-різному [166].

Названі цінності представляються універсальними, об'єднуючи в собі значущість загальнолюдських, національних, індивідуальних цінностей.

Надзвичайно важливо, що ці цінності вписуються в зміст актуальної на сучасному етапі розвитку утворення педагогічної проблеми — профілактики зловживання психоактивними речовинами дітьми, підлітками і молоддю та

виховання у школярів усвідомлення важливості і необхідності здорового способу життя.

Без прийняття названих цінностей не може відбутися соціально відповідальна особистість, не можуть бути засвоєні гуманістичні відносини і соціально компетентна поведінка. Тільки у разі прийняття цих цінностей в свідомості індивіда виникає усвідомлене прагнення до ефективної взаємодії із соціально-психологічними знаннями і до оволодіння соціально-психологічними навиками, бажання цілеспрямовано розвивати в собі відповідні людині особистісні якості.

Сформовані життєві цілі учнів (дальні перспективи) і риси соціально-успішної особистості, що удосконалюється, сприятимуть посиленню захисних механізмів і послаблять механізми, що провокують вживання психоактивних речовин [166].

Отже, існує великий перелік особистісних рис і передумов, ймовірно створюючих передумови схильності до алкоголізму. Проте поки що залишається відкритим питання про те, чи є виявлені риси особистості спочатку властивими індивіду, чи вони зумовлені змінами, пов'язаними з алкоголізацією, оскільки в більшості випадків досліджуваним контингентом були підлітки і дорослі, що мають сформовану алкогольну залежність.

Дослідження, що стосуються саме учнів молодшого та раннього підліткового віку, можуть дозволити уточнити роль особистісних властивостей у залученні до алкоголю.

1.4. Психологічна функція установки у генезі адиктивної поведінки учнів молодшого та раннього підліткового віку

Поняття «установки» було введено у вітчизняну психологію Д.Н. Узнадзе і розумілося як цілісний динамічний стан суб'єкта, стан готовності до певної активності, поведінки, спрямований на задоволення потреби. У контексті концепції Д.Н. Узнадзе поняття «установки» розкриває механізм реалізації простих фізіологічних потреб людини [199]. Установка трактується як підсвідоме, що виключає застосування цього поняття до вивчення найбільш складних, вищих форм людської діяльності. Досить важливо встановити відмінності в самих підгрунтях школи Узнадзе і в концепціях, пов'язаних із розробкою спеціальної проблеми соціальної установки.

Психологічна енциклопедія подає визначення установки як готовності суб'єкта до прояву певної активності, що забезпечує стійкий цілеспрямований характер діяльності, спрямованої на задоволення тієї чи іншої потреби. Загальнопсихологічну теорію установки розробив Д.Н. Узнадзе, який встановив наявність у людини загальнопсихологічної готовності до реалізації значущої у певний момент потреби і розкрив закономірності її закріплення при повторенні ситуацій, що дають змогу задовольнити цю потребу [169, 371].

Складність визначення поняття «установка» полягає в багатозначності цього терміну; існує необхідність співвідношення терміну установки в загальній і соціальній психології.

У соціальній психології і соціології існує поняття «соціальна установка» або атитюд, яким позначають суб'єктивні орієнтації членів групи на певні цінності, які вказують їм соціально визначені форми поведінки. У психології особистості атитюд – внутрішня афективна орієнтація особистості, що залежить від минулого досвіду і може пояснити дії та вчинки людини. У зарубіжній соціальній психології атитюд – схильність людини до

здійснення певної соціальної поведінки. Атитюд має складну структуру, компонентами якої є схильність сприймати, оцінювати і усвідомлювати соціальний об'єкт і відповідно діяти до нього [169, 34].

Великий психологічний словник дає визначення установки, посилаючись саме до терміну «атитюд» як синоніму «соціальної установки»: «У традиційній психології особистості атитюд розглядається як якась внутрішня афективна орієнтація (переднастройка), залежна, перш за все, від минулого досвіду, яка могла б пояснювати поведінку особистості» [27, 46]. Сама ідея виявлення особливих станів особистості, що передують її реальній поведінці, є властивою багатьом дослідникам. Іноді атитюд розуміється як стійке емоційно насичене уявлення (думка) про що-небудь, що є близьким до розуміння комплексу, який запропонував К. Юнг. Також наголошується близькість поняття «соціальної установки» (або «атитюда») із поняттям «спрямованості особистості» (Л.І. Божович), що розглядається переважно як емоційний феномен. При формуванні особистості в дитячому віці було встановлено, що спрямованість складається як внутрішня позиція особистості по відношенню до соціального оточення, до окремих об'єктів соціального середовища. Хоч і ці позиції можуть бути і різними по відношенню до багатограних ситуацій і об'єктів, в них можна зафіксувати деяку загальну тенденцію, яка домінує, що і дає можливість прогнозувати поведінку в невідомих раніше ситуаціях і по відношенню до невідомих раніше об'єктів. Спрямованість особистості сама по собі може бути розглянута в якості особливої пре диспозиції – схильності особистості діяти певним чином, що охоплює всю сферу її життєдіяльності аж до найскладніших соціальних об'єктів і ситуацій. Така інтерпретація спрямованості особистості дозволяє розглянути це поняття як сукупне з поняттям соціальної установки [24].

«Відношення» В.Н. Мясіщева, що розуміється як система тимчасових зв'язків як особистості-субекта зі всією дійсністю чи з її окремими сторонами, пояснює спрямованість майбутньої поведінки особистості, що не

має, проте, спонукальної сили, властивої установці [141].

З цим поняттям можна пов'язати і ідеї «особистісного сенсу» А.Н. Леонтьєва, що підкреслює когнітивний аспект поведінки. Коли в теорії особистості підкреслюється особистісна значимість об'єктивних значень зовнішніх обставин діяльності, то цим самим ставиться питання про спрямованість очікуваної поведінки (діяльності) особистості згідно з тим особистісним смислом, який набуває для неї предмет діяльності [105].

Проблема соціальної установки є важливою внаслідок того, що покликана пояснити, чим регулюється і зумовлюється поведінка і діяльність людини.

У соціальній психології поняття «соціальна установка» одержала різні тлумачення: «соціально-психологічне поняття, що позначає нахил індивіда або групи певним чином реагувати на ті або інші явища соціальної дійсності» [9, 383]; «психологічне переживання індивідом цінності, значення, сенсу соціального об'єкту» [5, 292].

А.Г. Асмолов і М.А. Ковальчук відзначають неспівпадіння між установками, що виявляються традиційним способом (тобто на підставі вербальних реакцій), і реальною поведінкою і роблять висновок про недостатність визначення соціальної установки як готовності до певного способу реагування. «Нам здається точнішим говорити про соціальну установку як лише про схильність. Якщо погодитися, що установки, які фіксуються при спостереженні або в експерименті є саме такими схильностями (предиспозиціями), то зрозуміло, що, взаємодіючи в реальності з іншими детермінантами поведінки, вони можуть дати в результаті поведінку, що не зовсім узгоджується з виявленою установкою» [12, 392].

В.А. Ядов розглядаючи еволюцію поглядів на природу і зміст установки, відзначає «неосяжне море різноманітних підходів, що часто не узгоджуються між собою, і міні-теорій» [229, 419].

Узагальнюючи вищесказане, відзначимо, що найбільш цілісним і

змістовним є, на наш погляд, визначення М. Рокича: «установка – це відносно стійка система поглядів, уявлень про об'єкт або подію і сукупність пов'язаних з ними емоційних станів, які зумовлюють певні дії» [1; 364]. У сучасній психології установка розглядається одночасно як елемент соціальної структури і як елемент психологічної структури особистості, при цьому велику роль у формуванні і зміні установок відіграють індивідуально-типологічні особливості суб'єкта.

Соціальна психологія визначає, що атитюд служить задоволенню певних важливих потреб суб'єкта і виділяє чотири функції атитюдів: [9].

- 1) пристосувальна (інколи називається утилітарною, адаптивною) – атитюд спрямовує суб'єкта до тих об'єктів, які служать досягненню його цілей;
- 2) функція знання – атитюд дає спрощені вказівки відносно способу поведінки відносно конкретного об'єкту;
- 3) функція вираження (інколи називається функцією цінності, саморегуляції) – атитюд виступає як засіб звільнення суб'єкта від внутрішнього напруження, вираження себе як особистості ;
- 4) функція захисту – атитюд сприяє вирішенню внутрішніх конфліктів особистості.

Соціальна установка (атитюд) включає емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти (Г.М. Андрєєва). Когнітивний компонент включає думки оцінного характеру, думки про об'єкти. На основі цих думок об'єктам приписуються, наприклад, якості корисності-шкідливості, бажаності-небажаності і т.д. Когнітивний компонент спирається на процес встановлення пізнавальних відносин, зіставлення і порівняння ознак об'єкту з метою людини, виражається звичайно в переконанні або думці. Емоційний компонент включає відчуття щодо об'єкту: задоволення - незадоволення; симпатія - антипатія і т.д. Поведінковий компонент виражає потенційну готовність особистості реалізувати певну поведінку по відношенню до об'єкту [9].

Дослідники атитюдів стикаються з великою трудностю, намагаючись з'ясувати взаємозв'язки когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів. «Впродовж життя у людини накопичується величезний запас знань, який можна представити у вигляді свого роду «інформаційного поля». При актуалізації даної диспозиційної освіти з цього «поля» витягуються відомості, пов'язані з даною ситуацією і потребами» [9]. Далі відбувається утворення когнітивно-емоційних зв'язків.

«Яка з двох складових когнітивно-емоційної «зв'язки» виявиться ведучою, залежить від багатьох чинників. Зокрема, повинні позначитися якісні особливості самих знань і відповідних емоцій. Безумовно слід чекати істотної дії на виділення провідної сторони при утворенні таких когнітивно-емоційних зв'язок індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта, психічного типу особистості» [5; 429].

Однією із головних проблем, які виникають при вивченні соціальних установок є проблема їх зміни. Спостереження показують, що будь-яка із диспозицій, якими володіє конкретний суб'єкт, може змінюватися. Ступінь їх зміни і рухливості залежить, властиво, від рівня тієї чи іншої диспозиції: чим складніший соціальний об'єкт відносно до якого існує у особистості певна диспозиція, тим більш стійкою вона є. Якщо прийняти атитюди за відносно низький (порівняно з ціннісними орієнтаціями, наприклад) рівень диспозицій, то стає зрозумілим, що проблема їх зміни особливо актуальна. При будь-якому розумінні зв'язку атитюда і поведінки прогноз реальної поведінки буде залежати ще й від того, зміниться чи ні протягом часу, який нас цікавить, атитюд на той чи інший об'єкт. Якщо ж атитюд змінюється, поведінку спрогнозувати неможливо до тих пір, поки невідома спрямованість, в якій буде зміна атитюда [9].

Установку на вживання алкоголю можна визначити як систему поглядів на алкоголь, емоційне відношення до нього, що підвищують готовність до його вживання. У більшості наркологічних досліджень соціальна установка постає як якась загальна інтегральна характеристика,

про зміст якої судять по реакції індивіда на деякий подразник або на активну дію. У разі анкетування роль активної дії виконує окреме питання анкети, а реакція суб'єкта виражається відповіддю на нього.

Важливою складовою частиною установки є очікування - одне з центральних понять в психологічних теоріях, що пояснюють вживання алкоголю і інших психоактивних речовин. «Очікування - емоційні передчуття і раціональні припущення про вірогідність тієї або іншої події. Це «передбачення «я» подій в уявленнях, фантазіях і відчуттях, пов'язане з предметом прагнень». Очікування базуються на попередніх враженнях від ефектів яких-небудь психоактивних речовин, що застосовувалися. Ці враження можуть бути прямими (якщо людина сама вживала препарат) або непрямими (якщо людина дізналася про дію речовини і його ефекти з інструкції, від друзів, які пробували, по телевізору, з реклами, книги) [5;114].

Роль емоцій у формуванні залежностей підкреслюється багатьма дослідниками: Н.С. Курек визначає залежність як «необхідність «я» в прийомі психоактивних речовин для досягнення певних емоційних переживань», в основі формування психологічної залежності лежить здатність психоактивних речовин «знімати напругу, або викликати ейфорію» [99]. Достатньо рано, вже в дитячому і підлітковому віці може сформуватися особливе відношення до алкоголю як до засобу контролю над своїм емоційним станом, способу отримання бажаного стану, причому існують початкові відмінності між людьми в прагненні до досягнення певного ефекту. В.Ю. Зав'яловим запропонована широко відома класифікація мотивів вживання алкоголю. Виділені три тріади мотивів: соціально-психологічна тріада включає традиційні, субмісивні, псевдо-культуральні мотиви; особистісна тріада включає гедонізм, атарактичні і мотиви гіперактивації поведінки; патологічна тріада включає похмільні (фізичний потяг), адиктивні (психологічний потяг) і мотиви самоушкодження (на зло кому-небудь) [67].

Мотиви двох перших тріад мають відношення не тільки до вживання із залежністю, що вже сформувалася, але і пояснюють початкове вживання алкоголю.

Традиційна мотивація — вживання алкоголю із санкціонованих в даному мікросередовищі приводів (свята, бенкети, ділові зустрічі і ін.).

Субмісивна мотивація — вживання алкоголю пов'язане з підвищеною підкореністю, нездатністю незрілої особистості протистояти натиску тих, що п'ють, захистити себе від негативних впливів, з небажанням відповідати за свої дії.

Псевдокультуральна мотивація — вживання алкоголю відображає бажання повернути до себе увагу навколишніх витонченим знанням рідкісних напоїв, особливих рецептів коктейлів, вишуканістю ритуалів випивки, прагненням відчувати приналежність до вищого світу, до золотої молоді. Велике значення надається атрибутивним властивостям алкоголю.

Мотивація гедонізму - бажання випробувати ейфорію, одержати задоволення, прагнення підвищити настрій, одержати задоволення в широкому сенсі цього слова.

Атарактична мотивація - прагнення до прийому алкоголю з метою пом'якшити або усунути явища емоційного дискомфорту, тривожності, пониженого настрою. Таке мотивування свідчить про очевидні афективні порушення.

Мотивація з гіперактивацією поведінки — алкоголь вживається як допінг для того, щоб підняти тонус, стимулювати уяву і творчу діяльність, поліпшити працездатність.

Мотиви особистісної тріади відображають прагнення до зміни емоційного стану, що є значущим чинником ризику вживання і зловживання алкоголем.

Т.А. Немчин, С.В. Цицарев, В.А. Шабаліна, В.Д. Менделевич також відзначають, що вживання алкоголю або наркотиків обумовлене прагненням до зміни свого психічного стану і прагненням до отримання і підтримки

інтенсивних позитивних емоцій [145; 217; 131]. І.Д. Даренський відзначає, що дійсні мотиви споживання, як правило, не усвідомлюються; при їх виявленні і вербалізації вони значно спотворюються. Наркологічні хворі часто вказують помилкові мотиви споживання через помилки або бажання виправдати свою поведінку нібито не залежними від них причинами вживання [49].

Аналогічне зауваження робить А.Е. Лічко, вказуючи на важливість розрізнення мотивації (в даному випадку як наміру, що викликає і визначає спрямованість діяльності) і мотивування (пояснення самим суб'єктом своїх дій) [109]. І.Д. Даренський вважає, що прямий досвід хворих щодо цілей, які мали місце, і мотивів вживання алкоголю не дозволяє одержати об'єктивні дані і пропонує використовувати проєктивні методики [49].

Саме позитивні установки на вживання алкоголю є ознакою психологічної схильності до вживання алкоголю (Максимова Н.Ю.) [127].

Отже, аналіз психологічної функції установки у генезі адиктивної поведінки показав, що, по-перше, значущим чинником ризику алкоголізації є установка на зміну емоційного стану за допомогою алкоголю, тобто уявлення про можливість змінювати емоційний стан, усувати негативні переживання, покращувати настрій, що співвідноситься з поняттям когнітивної складової установки на вживання алкоголю. По-друге, значущим чинником ризику алкоголізації є установка на позитивні емоції від вживання алкоголю, що співвідноситься з поняттям афективного компоненту установки. Як вже згадувалося раніше, на думку В.А. Ядова, індивідуальні особливості особистості впливають на те, який з компонентів установки виявиться провідним [229].

Висновки до розділу

На основі нашого теоретичного дослідження можна зробити такі висновки.

1. У зарубіжній і вітчизняній психології мають місце основні теоретичні підходи до тлумачення поняття особистості і феномену алкоголізації. Зокрема, в теоріях особистісних властивостей виділені фактори, які мають безпосереднє відношення до особистісної патології (ступінь самоконтролю або загальна здатність до саморегуляції), що має відношення до алкоголізації. Вітчизняні дослідники відзначають, що особистісна схильність до адиктивної поведінки формується поступово, в процесі онтогенезу. Своєчасна психологічна корекція цього особистісного новоутворення дає змогу уникнути формування психологічної готовності до вживання психотропних речовин.

2. Молодший шкільний вік є періодом інтенсивного розвитку і якісного перетворення пізнавальних процесів: вони починають набувати опосередкованого характеру і стають усвідомленими і довільними. Зокрема, розвиток емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе, результатом якого є певна самооцінка, відбувається через відбиття нею реальних зв'язків з навколишнім світом. Тому, спрямовуванням активності учня на соціально значущі цінності досягається вплив не тільки на сферу його свідомості, але й гармонізація розвитку підростаючої особистості загалом.

3. Ранній підлітковий вік характеризується такими специфічними новоутвореннями, як почуття дорослості, потреба у самоствердженні. Дорослішання є процесом становлення готовності підлітка до самостійного життя в суспільстві, що передбачає засвоєння суспільних вимог до особистості, діяльності, стосунків і поведінки дорослих. Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості до

засвоєння цінностей, норм, способів поведінки, які існують у світі дорослих. Постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Форми самоствердження підлітка можуть бути різноманітними. Найпростіша з них полягає у зовнішньому наслідуванні дорослих, зокрема, їхніх шкідливих звичок, особливостей поведінки.

4. Неуспішність у вирішенні завдань дорослішання, в розв'язанні специфічних вікових криз підвищує вірогідність виникнення емоційних і поведінкових проблем і збільшує ризик вживання різних психоактивних речовин, зокрема алкоголю.

5. Головними факторами виникнення у неповнолітніх потреби у вживанні психотропних речовин є наступні: вікові особливості, несприятлива мікросоціальна ситуація розвитку, порушення у функціонуванні вищої нервової діяльності. Схильність до алкоголю найчастіше виникає на фоні відхилень у психічному розвитку дитини (психопатії, акцентуації характеру, мінімальна дисфункція мозку) або в разі наявності негативної соціальної ситуації розвитку, помилок батьків у вихованні дітей, особливо небезпечним є наявність алкогольного оточення, а також спадковість передумов алкоголізму. Таким чином, схильність до алкоголю розглядається як своєрідне функціональне новоутворення особистості, яке поступово формуючись, може значний час перебувати у прихованому стані, але при певних умовах виявляється.

6. Дітям, які виховувались в сім'ях, де зловживають алкоголем властиві проблеми в емоційній сфері, такі, як агресивність, емоційна розгальмованість і тривожність, вже у молодшому шкільному віці. Тривожність переживається дітьми як відчуття психологічного дискомфорту, зниження настрою, неспокою. Тривале перебування в такому стані і неможливість справитися з ним самотійно, закономірно може призвести до пошуку альтернативних форм регуляції стану - зокрема, до формування установки на зміну емоційного стану за допомогою алкоголю.

7. Психічний інфантилізм, який часто притаманний дітям із сімей, які зловживають алкоголем, зумовлює бідність поведінкового репертуару, обмеження навичок соціальних контактів, що часто призводить до утруднень психічної адаптації, одним з проявів якої і є рання алкоголізація.

8. Ризик виникнення алкоголізму характерний при таких властивостях особистості і поведінки підлітків, як несформованість «я» із слабкістю внутрішнього контролю, зовнішньою імпульсивністю поведінки; низький поріг емоційного реагування з внутрішньою напругою, тривогою, полегшеним включенням конфліктних психологічних переживань.

9. У сучасних психологічних і наркологічних дослідженнях поняття установки на вживання психоактивних речовин почали використовувати порівняно недавно, переважно з метою аналізу і прогнозу поведінки.

10. Установку на вживання алкоголю можна визначити як систему поглядів на алкоголь, емоційне відношення до нього, що підвищують готовність до його вживання. У більшості наркологічних досліджень соціальна установка постає як якась загальна інтегральна характеристика, про зміст якої судять по реакції індивіда на деякий подразник або на активну дію. У разі анкетування роль активної дії виконує окреме питання анкети, а реакція суб'єкта виражається відповіддю на нього.

11. Важливою складовою частиною установки є очікування - одне з центральних понять в психологічних теоріях, що пояснюють вживання алкоголю і інших психоактивних речовин. Очікування базуються на попередніх враженнях від ефектів яких-небудь психоактивних речовин, що застосовувалися. Ці враження можуть бути прямими (якщо людина сама вживала препарат) або непрямими (якщо людина дізналася про дію речовини і його ефекти з інструкції, від друзів, які пробували, через засоби масової інформації, з реклами, книги)

10. Значущим чинником ризику алкоголізації є установка на зміну емоційного стану за допомогою алкоголю, тобто уявлення про можливість змінювати емоційний стан, усувати негативні переживання, покращувати

настрій, що співвідноситься з поняттям когнітивної складової установки на вживання алкоголю, а також установка на позитивні емоції від вживання алкоголю, що співвідноситься з поняттям афективного компоненту установки. Індивідуальні властивості особистості впливають на те, який з компонентів установки виявиться провідним.

РОЗДІЛ 2

ЗВ'ЯЗОК ВІКОВИХ І СТАТЕВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЧНІВ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ

2.1. Методи та організація емпіричного дослідження

Дослідження здійснювалось на базі загальноосвітньої школи № 8 м. Стрия Львівської області та загальноосвітніх шкіл № 8, № 9, № 28 м. Львова. Загальна кількість досліджуваних становила 113 учнів других, третіх і п'ятих класів (вік - 8-9 років, 11-12 років). З них 45 - молодших школярів, 43 - підлітки, а також 25 - молодших школярів і учнів раннього підліткового віку - із сімей, де є проблема зловживання алкоголю.

На першому етапі (2000-2001 рр.) було вивчено теоретичні та практичні аспекти адиктивної поведінки особистості, визначено провідні ідеї та розроблено програму дослідження.

На другому етапі (2002-2006 рр.) було вивчено психологічні особливості установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю та зв'язок з її компонентами. За допомогою психодіагностичних методик були встановлені типи особистості, що підвищують ризик алкоголізації у учнів молодшого та раннього підліткового віку.

На третьому етапі (2007-2008 рр.) сформульовано висновки, накреслено шляхи практичного впровадження отриманих результатів.

Шляхом експертних оцінок була встановлена група дітей молодшого шкільного віку та раннього підліткового віку, які виховувалися в сім'ях, де є проблема зловживання алкоголем. Експертами були вчителі із шкіл, де навчалися ці діти (враховувалася думка не менше трьох вчителів школи).

Отже, експериментальну групу становили діти із сімей, де є проблема

зловживання алкоголем, а контрольну групу – діти із звичайних сімей.

Для вивчення властивостей особистості учнів молодшого шкільного і раннього підліткового віку, їх емоційно-вольової сфери і поведінкових властивостей нами використовувався багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кеттела, варіант CRQ для дітей 8-12 років (Головей Л.А., Рибалко Е.Ф.) [160, 563-577]. При його створенні Р. Кеттелом застосовувалися принципи 16-факторного особистісного опитувальника.

Опитувальник CRQ включає 12 факторів, що дозволяють виявити індивідуальні відмінності дитини, і сконструйований так, щоб питання були зрозумілі як для молодших школярів, які вимагають індивідуального тестування, так і для учнів більш старшого віку (12 років). Опитувальник розділений на дві ідентичні частини по 60 питань, має дві форми - для хлопчиків і дівчаток. Для кожного питання пропонуються дві відповіді. Дана методика представляє 2 тестових буклети по 60 тверджень, відповідних 12 первинним факторам. Сирі бали, набрані підлітками за шкалами тесту, потім по спеціальних таблицях переводяться в шкальні, що дозволяє говорити про ступінь вираженості у досліджуваного тієї або іншої особистісної властивості.

Нами були відібрані 8 факторів, що мають безпосереднє відношення до відхилень в емоційно-вольовій і поведінковій сфері.

Фактор С. Сила еґо (емоційна стійкість) - слабкість еґо (емоційна нестійкість).

Фактор D. Емоційна збудливість (непокій) - флегматичність (врівноваженість).

Фактор E. Домінантність (наполегливість, напористість) - конформність (покірність, залежність).

Фактор F. Сургенсія (безпечність) - десургенсія (заклопотаність).

Фактор G. Сила Супер-Еґо (моральна зрілість) - слабкість Супер-Еґо (моральна незрілість).

Фактор O. Гіпотимія (тривожність, схильність до відчуття провини) -

гіпертимія (самовпевненість, впевнена адекватність).

Фактор Q3. Високий самоконтроль поведінки, емоцій, почуттів і бажань -низький самоконтроль, імпульсивність.

Фактор Q4. Фрустрованість (напруженість) — нефрустрованість (розслаблення).

Мета опитувальник рівня шкільної тривожності Філіпса (Головей Л.А., Рибалко Е.Ф.) [160, 323-327] полягає у вивченні рівня і характеру тривожності, пов'язаної зі школою, у учнів молодшого шкільного і раннього підліткового віку, тобто особистісної тривожності школяра. За допомогою ключа підраховується рівень шкільної тривожності, що дозволяє говорити про нормальну, підвищену і високу тривожність дитини. Підраховується загальний показник (рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса), який включає 8 факторів.

Змістовна характеристика кожного фактора.:

1. Загальна шкільна тривожність - загальний емоційний стан дитини, пов'язаний з різними формами її включення в життя школи.
2. Переживання соціального стресу - емоційний стан дитини, на фоні якого розвиваються її соціальні контакти (перш за все - з однолітками).
3. Фрустрація потреби в досягненні успіху - несприятливий психічний фон, що не дозволяє дитині задовольняти свої потреби в досягненні успіху і високого результату і т.д.
4. Страх самовираження - негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних з необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей.
5. Страх ситуації перевірки знань - негативне відношення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки (особливо - публічної) знань, досягнень, можливостей.
6. Страх невідповідності очікуванням оточуючих - орієнтація на значущість інших в оцінці своїх результатів, вчинків, і думок, тривога з

приводу оцінок, що даються оточуючими, очікування негативних оцінок.

7. Низька фізіологічна опірність стресу - особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосовність дитини до ситуацій стресогенного характеру і підвищують вірогідність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний чинник середовища.

8. Проблеми і страхи у відносинах з вчителями - загальний негативний емоційний фон відносин з дорослими в школі, що знижує успішність навчання дитини.

Для дослідження установки на шкідливість (нешкідливість) алкоголю і поведінкову готовність до вживання використовувалася методика О. Г. Макеєвої [116, 25-28]. Методика спрямована на дослідження таких аспектів установки на вживання алкоголю як сформованість загальних уявлень про алкогольні напої, їх шкідливість (нешкідливість), а також спроби, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому.

Процедура проведення дослідження полягає в наступному. Досліджуваному пред'являється шість карток із зображенням трьох неалкогольних (сік, компот, лимонад) і трьох алкогольних (пиво, вино, горілка) напоїв і пропонується відповісти на питання:

- 1) Які напої зображені на картках? Назви, будь ласка.
- 2) Які з цих напоїв шкідливі для здоров'я людини? Покажи, будь ласка.
- 3) Покажи, які з цих напоїв тобі знайомі, ти їх пив або пробував?
- 4) Які напої ти збираєшся пити або спробувати в майбутньому?

Загальна кількість показників - 14, оскільки в протоколах фіксувалися відповіді, що стосуються окремих алкогольних напоїв (пиво, вина, горілки), а при відповідях на питання № № 3, 4 - що стосуються і окремих напоїв, і алкоголю в цілому.

Статистична обробка результатів групи випробовуваних проводилася таким чином.

Для кожного з питань підраховувався показник за формулою $A = B/C$, де B - кількість балів, набрана досліджуваними групи, C - максимально

можлива кількість балів. Наприклад, показник уявлень про шкідливість пива в групі хлопчиків молодшого шкільного віку рівний 0,93. Це означає, що 93 % молодших хлопчиків оцінили пиво як шкідливий для здоров'я алкогольний напій. Показник передбачуваного вживання вина в майбутньому в групі хлопчиків молодшого шкільного віку рівний 0,48. Це означає, що 48 % хлопчиків цього віку припускають в майбутньому пробувати і вживати вино.

Включення в методику разом із розповсюдженими алкогольними напоями (пиво, вино, горілка) рівної кількості відомих неалкогольних напоїв (сік, компот, лимонад) обумовлене необхідністю «маскування» основних завдань дослідження з метою зниження вірогідності соціально бажаних відповідей учнів і зниження можливої напруженості, що пов'язана з «емоційною нагромадженістю» і особистісною значущістю для дитини алкогольної тематики. Мета дослідження формулюється для учня як дослідження його знань.

Для дослідження установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю запропонована діагностична методика О. Г. Макеевої [116, 25-28].

Процедура проведення дослідження полягає в наступному. Досліджуваним пред'являється три контурні малюнки, на яких персонажі зображені невизначено: ні стать, ні вік, ні його соціальний статус з картинки не впливає. В той же час наочний фон, пози, експресія, жести, особливості розташування фігурок дозволяють говорити про те, що на кожній з картинок змальована ситуація, пов'язана із вживанням алкоголю, проте причини того, що відбувається можуть тлумачитися по-різному. На думку Л.Н. Собчик, контурний характер мало структурованого стимульного матеріалу допомагає уникнути при інтерпретації впливу епохи, культурно-етнічних ознак, соціальних відтінків, які перешкоджають безпосередньому сприйняттю досліджуваного, відволікають, дають можливість продукувати відповіді по типу кліше і сприяють закритості досліджуваного в експерименті [187].

Обробка і інтерпретація результатів дослідження проводилась таким чином. Підставою для розділення відповідей учнів на дві категорії стали

результати дослідження ряду авторів (Н.С. Курек, В.Ю. Зав'ялов, В.Д. Менделевич, Cooper, Frone, Russell та ін.), які показали, що важливим чинником ризику алкоголізації є установки на психічний стан (емоцій) за допомогою алкоголю, зі зміною незадовільного психічного стану, досягненням психологічного комфорту [98; 67; 132; 231].

До першої групи ми віднесли відповіді учнів, які відображають установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю. Наприклад, «людина хотіла забути неприємності і випила»; «щоб перестати страждати від самотності», «його ніхто не любить, алкоголь йому допоможе», «було нудно, хотів розвеселитися» і т.д.

До другої групи ми віднесли решту відповідей учнів. У цій групі переважали відповіді, які відображають пізнавальні установки («було цікаво спробувати», «хотів дізнатися смак»); комунікативні («за компанію з друзями», «відзначає день народження», «до нього прийшли гості»).

Для дослідження установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в різних ситуаціях алкоголізації нами використовувалася методика емоційних очікувань Н.С. Курека [99, 119-123].

Обробка і інтерпретація результатів дослідження мали такі особливості. Процедура проведення методики полягала в тому, що учням пред'являлися ті ж три картинки, що і в попередній методиці: на першій моделюється ситуація першої спроби вживання алкоголю, на другій - групове вживання алкоголю.

Досліджуваному пред'являється шість карток із зображенням основних емоційних станів - радості, печалі, гніву, страху, інтересу, огиди (за Д. Ізардом) [74]. Щоб уникнути помилок розпізнавання емоцій до початку дослідження дитину просять розпізнати емоції, зображені на картках. Після цього пропонується вибрати картку із зображенням відповідної емоції послідовно для кожної картинки: «Покажи, який настрій буде у цієї людини після того, як вона вип'є алкогольний напій?». Відповіді досліджуваних фіксуються в протоколі.

Підставою для розділення відповідей учнів на дві категорії стали результати досліджень (Б.С. Братусь, Н.С. Курек, та ін.), які показали, що важливим чинником ризику алкоголізації є установки на позитивні емоції від вживання алкоголю [30; 99].

Для методик вивчення установки властива змістовна валідність (Анастасі А.) [8, 126]. Зміст методик (інструкції, характер стимульного матеріалу і показників аналізу результатів) відповідає вимірюваній області поведінки - вживанню алкоголю. Індивідуальна форма проведення дослідження і використання наочності відповідають віковим особливостям досліджуваних. Дотримані вимоги до оформлення тестів: чіткість інструкції, естетична привабливість наочного матеріалу. Враховані вимоги, що мінімізують установки на соціально бажані відповіді. Результати всіх трьох методик узгоджені, вони не суперечать один одному.

Для методик вивчення установки характерна також критерійна поточна валідність (Анастасі А.) [8, 131]. Показники установки на зміну емоцій і на позитивні емоційні очікування і показники перших проб алкоголю входять в структуру одного і того ж чинника. Так, наприклад, у хлопчиків обох вікових груп проби алкоголю (факторні ваги 0,57 і 0,46 відповідно для молодших школярів і молодших підлітків), які відбулися, входять в структуру чинника 1 (тип особистості «Імпульсивне, незріле «над-я» з низьким самоконтролем поведінки і схильністю до ризику») разом з установками на передбачуване вживання алкоголю (0,59) і з установками на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання (факторні ваги 0,75 і 0,40).

Крім того, для методик характерна диференційна валідність (Анастасі А.) [8, 173] - вони передбачають і показують відмінності установок індивідів в різних ситуаціях вживання алкоголю.

Для названих методик характерна також достатньо висока надійність. Відбір якнайкращих завдань проводився за допомогою пілотажного дослідження: завдання методик виконувалися особами, що мають схожі

властивості з тими, для дослідження яких вони призначаються. Пілотажне дослідження було проведено в два етапи; досліджуваними виступили учні загальноосвітньої школи 8-9 і 11-12 років; загальна кількість досліджуваних склала 120 чоловік. В результаті були відібрані якнайкращі завдання для остаточної версії методик.

Так, наприклад, виходячи з результатів пілотажного дослідження, ми відмовилися від використання малюнквого стимульного матеріалу з традиційним зображенням людей і почали використовувати умовні контурні малюнки, так, що ні стать, ні вік, ні соціальний статус людини за картинкою визначити не можна. Це допомогло уникнути при інтерпретації картинок досліджуваними впливу епохи, культурно-етнічних ознак, соціальних відтінків (Собчик Л.Н.) [187].

Для оцінки ретестової надійності застосовувався коефіцієнт Пірсона. При найменшому можливому стандартному коефіцієнті ретестової надійності в 0,7 були отримані наступні результати (Л.Ф. Бурлачук) [34].

Результати для методики дослідження установки, що відображає уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю і поведінкову готовність до вживання.

Ретестова надійність для показника уявлень про шкідливість (нешкідливість) алкогольних напоїв: для пива - 0,98; для вина - 0,96; для горілки - 1,0.

Ретестова надійність для показника спроб вживання алкоголю: для пива - 0,96; для вина - 0,98; для горілки - 1,0.

Ретестова надійність для показника передбачуваного в майбутньому вживання алкогольних напоїв: для пива - 0,60; для вина — 0,60; для горілки - 0,80.

Результати для методики дослідження установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю є наступними.

Ретестова надійність для ситуації первинного залучення до вживання алкоголю - 0,70; для ситуації групового вживання алкоголю -0,84.

Результати для методики дослідження установки на позитивні емоції від вживання алкоголю є такими.

Ретестова надійність для ситуації первинного залучення до вживання алкоголю - 0,76; для ситуації групового вживання алкоголю -0,86.

Всі отримані дані були піддані надалі різним видам статистичного аналізу (операції описової статистики, кореляційного аналізу, аналізу статистичної значущості відмінностей для незалежних вибірок Колмогорова-Смирнова, факторного аналізу).

Отже, достовірність отриманих даних забезпечена застосуванням комплексу методів, адекватних завданням дослідження; поєднанням кількісного і якісного аналізу матеріалу; використанням методів математичної статистики; внутрішньою несуперечністю результатів дослідження і їх відповідністю теоретичним положенням педагогічної та вікової психології.

2.2. Характеристика вікових та статевих відмінностей досліджуваних груп учнів

Відповідно до завдань дослідження нами вивчалися вікові та статеві відмінності досліджуваних груп учнів.

В учнів 11-12 років в порівнянні з учнями 8-9 років спостерігається вищий рівень сили «над-я» (фактор G в тесті Кеттела), що пов'язано із закономірним розвитком вольових процесів ростом самосвідомості. У них також діагностується вищий рівень збудливості, неспокою, демонстративності (фактор D в тесті Кеттела), що може пояснюватися переходом учнів до негативної фази підліткового віку (передпідлітковий, ранній підлітковий вік). Рівень значущості відмінностей у хлопчиків, при $p < 0,005$; у дівчаток відмінності виявляються на рівні тенденції. Також у учнів 11-12 років в порівнянні з учнями 8-9 років наголошується нижчий рівень сили «я» (менша здатність контролювати емоційні імпульси, емоційна нестійкість; фактор C в тесті Кеттела), відмінності на рівні тенденції. Це означає, що в ранньому підлітковому віці діти неспокійніші, характеризуються нестійкістю настрою (табл.2.1).

Статеві відмінності між учнями молодшого шкільного та раннього підліткового віку мають такі особливості. У дівчаток обох вікових груп в порівнянні з хлопчиками наголошується вищий рівень гіпотимії (фактор O за тестом Кеттела; рівень значущості у віці 8-9 років, при $p < 0,05$; у віці 11-12 років відмінності виявляються на рівні тенденції), а також вищий рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса, відмінності на рівні тенденції (при $p < 0,10$). Для хлопчиків обох вікових груп в порівнянні з дівчатками характерна велика безпечність, життєрадісність, імпульсивність, легковажність (фактор F в тесті Кеттела). Рівень значущості відмінностей у віці 8-9 років, при $p < 0,025$; у віці 11-12 років, при $p < 0,001$ (див.табл.2.1).

Таблиця 2.1

**Властивості особистості і шкільна тривожність
хлопчиків і дівчаток 8-9 і 11-12 років**

Фактор	Хлопчики 8-9 років	Дівчатка 8-9 років	Хлопчики 11-12 років	Дівчатка 11-12 років
Фактор З (сила - слабкість «я»)	4,96 ± 1,81	5,62 ± 1,93	4,06 ± 1,87	4,56 ± 1,91
Фактор D (неспокій - врівноваженість)	3,50 ± 1,51	4,88 ± 1,94	6,85 ± 2,50	5,42 ± 2,65
Фактор E (домінантність - конформність)	6,82 ± 2,08	4,92 ± 2,06	4,84 ± 1,65	4,55 ± 2,48
Фактор F (безпечність - заклопотаність)	6,44 ± 1,76	4,36 ± 1,35	5,78 ± 1,64	4,66 ± 2,25
Фактор G (сила — слабкість «над-я»)	5,36 ± 1,55	5,84 ± 1,72	6,81 ± 1,79	6,17 ± 1,82
Фактор O (гіпотимія - гіпертимія)	4,93 ± 2,15	7,28 ± 2,13	6,28 ± 1,92	6,52 ± 2,01
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	5,00 ± 1,44	5,52 ± 1,48	5,64 ± 1,66	4,86 ± 1,71
Фактор Q4 (фрустрованість - розслабленість)	6,33 ± 1,93	5,92 ± 2,68	6,30 ± 2,36	6,45 ± 2,41
Рівень шкільної тривожності (за тестом Філіпса)	23,26 ± 7,70	26,56 ± 11,6	24,85 ± 10,49	27,72 ± 11,31
Загальна шкільна тривожність	8,70 ± 4,38	11,76 ± 6,23	10,40 ± 5,54	11,36 ± 5,77
Переживання соціального стресу	4,41 ± 1,78	4,52 ± 2,18	4,77 ± 1,80	4,90 ± 2,24
Фрустрація потреби в досягненнях	5,66 ± 1,99	4,38 ± 1,98	5,81 ± 1,83	5,41 ± 2,40
Страх самовираження	2,56 ± 1,48	3,44 ± 1,78	3,03 ± 1,91	3,59 ± 1,76
Страх ситуації перевірки знань	3,26 ± 1,70	3,88 ± 1,69	3,28 ± 1,57	3,55 ± 1,59
Страх невідповідності очікуванням оточуючих	2,35 ± 1,28	2,50 ± 1,73	2,59 ± 1,41	2,28 ± 1,36
Низька фізіологічна опірність стресу	1,24 ± 1,02	2,00 ± 1,38	1,78 ± 1,59	2,34 ± 1,64
Страхи і проблеми у відносинах з вчителями	3,73 ± 1,24	3,56 ± 1,47	4,44 ± 1,36	4,45 ± 1,45

В учнів у віці 8-9 років, як у хлопчиків так і у дівчаток дані, отримані за допомогою опитувальника шкільної тривожності Філіпса, показують підвищення рівня тривожності за фактором «Страх ситуації перевірки знань» і «Страх невідповідності очікуванням оточуючих». У хлопчиків решта

показників лежать в межах норми, у дівчаток наголошується підвищення рівня шкільної тривожності за тестом загалом, зокрема за факторами «Загальна шкільна тривожність» і «Страх самовираження» (див.табл.2.1).

В учнів у віці 11-12 років, як у хлопчиків так і у дівчаток дані, отримані за допомогою опитувальника шкільної тривожності Філіпса, показують підвищення рівня тривожності за факторами «Страх самовираження», «Страх ситуації перевірки знань» і «Страхи і проблеми у відносинах з вчителями». У хлопчиків наголошується також підвищення рівня тривожності за фактором «Страх невідповідності очікуванням тих оточуючих», решта показників лежать в межах норми. У дівчаток наголошується підвищення рівня тривожності за тестом загалом і за фактором «Загальна шкільна тривожність». Дорослішання носить неоднорідний і суперечливий характер: зростання сили і зрілості «над-я» поєднується з емоційною нестійкістю.

Структура спроб алкогольних напоїв у хлопчиків 8-9 і 11-12 років достатньо схожа, проте є і деякі відмінності. Основний пробуваний напій (окремо і в поєднаннях) для обох вікових груп - це пиво. На його частку доводиться 100% і 80 % від всіх проб відповідно. У ранньому підлітковому віці збільшується частка спроб вживання міцніших алкогольних напоїв — вина і горілки. Якщо в 8-9 років на частку вина припадало 31,2 % від всіх проб, а на долю горілки - 12,6 %, то в 11-12 років ці цифри складають 46,7 % для вина і 26,7 % для горілки. На частку різних поєднань алкогольних напоїв в 8-9 і 11-12 років у хлопчиків доводиться 37,4 % і 33,3 % відповідно.

У дівчаток у віці 11-12 років можна відзначити більшу кількість спроб алкоголю (пива, вина і горілки) в порівнянні з дівчатками 8-9 років (відмінності на рівні тенденції); у хлопчиків - відмінності незначущі (див.додаток А.рис.А.1, рис.А.2, рис.А.3, рис.А.4).

Структура алкогольних спроб у дівчаток значно відрізняється від такої у хлопчиків і помітно змінюється з віком. У 8-9 років загальне число пробуючих алкогольні напої дівчаток складає 20%, при цьому 80% доводилося на спроби вживання пива і 20% на проби вина, а поєднання

різних алкогольних напоїв відсутні. У 11-12 років у дівчаток загальна кількість проб алкогольних напоїв збільшується в два рази і складає 41,4%, а на частку різних поєднань (2-3 алкогольних напою) припадає вже 72,2 %, причому 41,5 % від загальних алкогольних проб доводиться на спроби вживання горілки (див.додаток А.рис.А.1, рис.А.2, рис.А.3, рис.А.4).

Отже, перші спроби алкоголю у хлопчиків відбуваються вже до молодшого шкільного віку, в основному це спроби вживання пива, а подальші зміни в структурі проб алкогольних напоїв відбуваються за рахунок проб вживання міцніших алкогольних напоїв - вина і горілки.

Основні спроби вживання алкоголю у дівчаток відбуваються в ранньому підлітковому віці і характеризуються достатньою інтенсивністю: виділяються напої, яким надається перевага - пиво і вино, відбуваються спроби вживання горілки, поєднання різних напоїв [87].

Можна відмітити певні особливості серед учнів раннього підліткового віку. У дівчаток помітна тенденція до підвищення рівня проб алкогольних напоїв в порівнянні з хлопчиками. Це можна пояснити декількома чинниками. По-перше, дівчатка 11-12 років психологічно і фізіологічно зріліші в порівнянні з хлопчиками, а значить, типові підліткові реакції (опозиції, групування з однолітками і т.д.) і прагнення до дорослості у них можуть бути виражені сильніше. Алкоголізація може виступати в даному випадку як атрибут дорослості. По-друге, велике кількість проб алкоголю в цьому віці відбувається в сім'ї. Дані досліджень (Б.С. Братусь та ін.) вказують на те, що дівчатка частіше, ніж хлопчики пробують алкогольні напої в колі сім'ї [31]. Мабуть, батьки спокійніше відносяться до вживання дочками алкоголю за святковим столом в порівнянні з синами, оскільки вважається, що дівчатка менш схильні до алкоголізації. Проте, як показують дослідження, спадковість обтяжена алкоголізмом у жінок зустрічається удвічі частіше, особливо це відноситься до обтяженої алкоголізмом матері: у чоловіків вона складає 5%, а у жінок 22% (В.Б Альтшулер) [5, 203-232].

Крім того, результати останніх досліджень (А.Ю. Єгоров) також

показують на збільшення вживання алкоголю дівчатками-підлітками в порівнянні з хлопчиками [60]. Як одне з пояснень наводиться поява тенденції до стирання відмінностей між чоловічою і жіночою алкоголізацією, що відображає терпиміше відношення суспільства до вживання алкоголю. Ще в 70-х роках минулого століття американські дослідники відзначали, що відмова від традиційних фемінних ролей і ідеалів серед дівчаток-підлітків приводить до зростання жіночої алкоголізації і виникнення проблем, пов'язаних з нею (А.Ю. Єгоров, Л.К. Шайдукова) [60; 218].

Терпимішим відношенням суспільства до алкоголізації і ширшим її розповсюдженням можна пояснити і те, що констатується, хоч і незначний, але підвищений рівень спроб вживання пива у хлопчиків молодшого шкільного віку в порівнянні з підлітками.

Отже, підсумовуючи можна сказати, що спостерігається зниження вікової межі початку вживання слабоалкогольних напоїв у хлопчиків внаслідок підвищення доступності алкоголю і поширеної реклами слабоалкогольних напоїв.

Отже, суттєвих вікових і статевих особливостей, що пов'язані зі схильністю до вживання алкоголю не встановлено. Спостерігається тенденція до зникнення відмінностей в залученні до вживання алкоголю між хлопчиками і дівчатками.

2.3. Зв'язок вікових та статевих особливостей учнів з уявленнями про шкідливість алкоголю

Виходячи із завдань дослідження нами проаналізовані уявлення про шкідливість алкоголю і готовність школярів контрольної групи до його вживання (спроби, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому) відповідно до вікових і статевих особливостей.

Враховувалися уявлення про шкідливість поширених алкогольних напоїв: пива, вина, горілки.

Всі досліджувані учні мають загальне уявлення про алкогольні напої: впізнають їх на картках, правильно називають.

Найчастіше до шкідливих напоїв хлопчики молодшого шкільного віку відносять горілку (показник 0,96) і пиво (показник 0,93). Вино рідше вважається шкідливим напоєм - показник 0,78. Хлопчики 8-9 років достовірно рідше відносять вино до шкідливих напоїв в порівнянні з горілкою (рівень значущості $p = 0,04$; t-критерій Стьюдента -2,07) (див. додаток Б табл.Б.1)

Найчастіше до шкідливих напоїв дівчатка молодшого шкільного віку відносять горілку і пиво - показник 0,92. Вино також вважається шкідливим напоєм — показник 0,88. Значущих відмінностей не виявлено (див. додаток Б табл.Б.2)

Отже, серед учнів 8-9 років пиво вважають шкідливим напоєм 93 % хлопчиків і 92 % дівчаток; вино вважають шкідливим напоєм 78 % хлопчиків і 88 % дівчаток; горілку вважають шкідливим напоєм 96 % хлопчиків і 92 % дівчаток. Хлопчики 8-9 років достовірно частіше відносять пиво і горілку до шкідливих напоїв в порівнянні з вином, у дівчаток такі відмінності не виявлені.

Найчастіше до шкідливих напоїв хлопчики раннього підліткового віку відносять пиво (показник 1,0) і горілку (показник 0,94). Вино рідше

вважається шкідливим напоєм - показник 0,72 (див. додаток Б табл.Б.3).

Найчастіше до шкідливих напоїв дівчатка раннього підліткового віку відносять горілку (показник 1,0). Пиво і вино рідше вважається шкідливими напоями — показники відповідно 0,83 і 0,69 (див. додаток Б табл. Б.4).

Дівчатка 11-12 років достовірно частіше відносять горілку до шкідливих напоїв в порівнянні з пивом ($p = 0,02$; t-критерій Стьюдента - 2,42) і в порівнянні з вином ($p = 0,0008$; t-критерій Стьюдента - 3,55).

Загальний показник спроб вживання алкоголю - 0,59; для пива складає 0,59, для вина - 0,19, для горілки - 0,07. Показник передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому - 0,74; вживання пива в майбутньому - 0,63, спроб вина - 0,48, горілки - 0,26 (див. додаток Б табл.Б.5).

Хлопчики 8-9 років достовірно частіше пробують пиво в порівнянні з вином (рівень значущості $p = 0,002$; t-критерій Стьюдента - 3,32) і достовірно частіше пробують пиво в порівнянні з горілкою (рівень значущості $p = 0,00002$; t-критерій Стьюдента - 4,75).

Хлопчики 8-9 років припускають, що в майбутньому вживатимуть пиво достовірно частіше в порівнянні з горілкою (рівень значущості $p = 0,006$; t-критерій Стьюдента - 2,90). Можна відзначити тенденцію до частішого передбачуваного вживання вина в порівнянні з горілкою ($p = 0,09$; t-критерій Стьюдента -1,70). Загальний показник спроб вживання алкоголю - 0,47; для пива він складає 0,38, для вина - 0,22, для горілки - 0,13. Показник передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому - 0,53; вживання пива в майбутньому - 0,44, вина - 0,19, горілки - 0,03 (див. додаток Б табл.Б.6).

Спроби пива у хлопчиків 11-12 років відбуваються достовірно частіше, ніж проби горілки ($p = 0,02$; t-критерій Стьюдента - 2,37).

Хлопчики 11-12 років припускають в майбутньому вживати пиво достовірно частіше в порівнянні з вином ($p = 0,03$; t-критерій Стьюдента - 2,21), і в порівнянні з горілкою ($p = 0,00006$; t-критерій Стьюдента - 4,30) і вино достовірно частіше в порівнянні з горілкою ($p = 0,046$; t-критерій Стьюдента -2,04). Загальний показник спроб вживання алкоголю - 0,20; для

пива він складає 0,16, для вина - 0,04, для горілки - 0,00. Показник передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому - 0,48; вживання пива в майбутньому - 0,24, вина - 0,36, горілки - 0,00 (див. додаток Б табл.Б.7).

У дівчаток 8-9 років показник спроб вживання пива значно більше показника спроб вживання горілки ($p = 0,04$; t -критерій Стьюдента - 2,14; при цьому спроби вживання горілки відсутні).

Дівчатка 8-9 років припускають, що вживатимуть в майбутньому пиво достовірно частіше в порівнянні з горілкою (рівень значущості $p = 0,008$; t -критерій Стьюдента - 2,75) і вино достовірно частіше в порівнянні з горілкою ($p = 0,0006$; t -критерій Стьюдента - 3,67; при цьому ніхто з дівчаток молодшого шкільного віку не припускає в майбутньому вживати горілку).

Отже, серед учнів 8-9 років пробували алкоголь 59 % хлопчиків і 20 % дівчаток. Молодші школярі з алкогольних напоїв найчастіше пробували пиво (59 % хлопчиків і 16 % дівчаток); проби вина мають 19 % хлопчиків і 4 % дівчаток; проби горілки - 7 % хлопчиків, у дівчаток проби горілки відсутні. Хлопчики пробували пиво достовірно частіше в порівнянні з горілкою і вином, дівчатка - в порівнянні з горілкою.

Серед учнів 8-9 років в майбутньому припускають вживати алкогольні напої 74 % хлопчиків і 48 % дівчаток; при цьому в майбутньому пиво припускають вживати 63 % хлопчиків і 24 % дівчаток; вино - 48 % хлопчиків і 36 % дівчаток; горілку - 26 % хлопчиків, дівчатка не припускають вживати горілку. І хлопчики, і дівчатка припускають, що в майбутньому вживатимуть пиво і вино достовірно частіше в порівнянні з горілкою. Загальний показник спроб алкоголю - 0,57; для пива він складає 0,31, для вина - 0,28, для горілки - 0,17. Показник передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому — 0,66; вживання пива в майбутньому - 0,31, вина - 0,45, горілки - 0,03 (табл.3.8.).

Дівчатка 11-12 років припускають вживати в майбутньому пиво достовірно частіше в порівнянні з горілкою ($p = 0,005$; t -критерій Стьюдента - 2,94) і вино достовірно частіше в порівнянні з горілкою ($p = 0,0001$; t -критерій Стьюдента - 4,13).

Отже, серед учнів 11-12 років пробували алкоголь 47 % хлопчиків і 57 % дівчаток. Учні раннього підліткового віку з алкогольних напоїв також найчастіше пробували пиво (38 % хлопчиків і 31 % дівчаток); спроби вина мають 22 % хлопчиків і 28 % дівчаток; проби горілки - 13 % хлопчиків і 17 % дівчаток. Хлопчики пиво пробували достовірно частіше в порівнянні з горілкою.

У віці 11-12 років в майбутньому припускають вживати алкогольні напої 53 % хлопчиків і 66 % дівчаток; при цьому в майбутньому пиво припускають вживати 44 % хлопчиків і 31 % дівчаток; вино - 19 % хлопчиків і 45 % дівчаток; горілку - 3 % хлопчиків і 3 % дівчаток. І хлопчики, і дівчатка припускають в майбутньому вживати пиво і вино достовірно частіше в порівнянні з горілкою, і хлопчики - пиво достовірно частіше в порівнянні з вином.

Кількісний показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання у хлопчиків раннього підліткового віку склав 0,38; у ситуації з групового вживання алкоголю - 0,16. (див. додаток Б табл.Б.11).

У хлопчиків 11-12 років показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення достовірно вищий за аналогічні показники, що відносяться до ситуації групового вживання ($p = 0,05$; t -критерій Стьюдента — 2,01).

У хлопчиків 11-12 років показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання достовірно вищий за аналогічний показник, що відноситься до ситуації групового вживання ($p = 0,00001$; t -критерій Стьюдента - 5,85).

Кількісний показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання, у дівчаток раннього підліткового віку склав 0,28; у ситуації групового вживання алкоголю — 0,14 (див. додаток Б табл.Б.12).

У дівчаток 11-12 років показник установки на зміну емоцій за

допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання достовірно вищий за аналогічний показник, що відноситься до ситуації групового вживання ($p = 0,07$; t-критерій Стьюдента- 1,84). Показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання алкоголю у хлопчиків 8-9 років достовірно вищий, ніж аналогічний показник хлопчиків 11-12 років ($p < 0,01$).

Кількісний показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання у хлопчиків молодшого шкільного віку склав 0,37; у ситуації групового вживання алкоголю - 0,22; у ситуації одноосібного систематичного вживання - 0,15 (див. додаток Б табл.Б.13).

У хлопчиків 8-9 років показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання достовірно вищий ніж аналогічний показник, що відноситься до ситуації одноосібного систематичного вживання ($p = 0,06$; t-критерій Стьюдента -1,89).

Кількісний показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання у дівчаток молодшого шкільного віку склав 0,28; у ситуації групового вживання алкоголю - 0,20; у ситуації одноосібного систематичного вживання — 0,56 (див. додаток Б табл.Б.14).

У дівчаток 8-9 років показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання достовірно вищий за аналогічні показники, що відносяться до ситуацій первинного залучення ($p = 0,045$; t-критерій Стьюдента - 2,05) і групового вживання алкоголю ($p=0,008$; t-критерій Стьюдента - 2,77).

Отже, серед учнів 8-9 років є наступні особливості. У 37 % хлопчиків і 28 % дівчаток установка на позитивні емоції від вживання алкоголю спостерігається в ситуації первинного залучення до вживання; у 22 % хлопчиків і 20 % дівчаток - в ситуації групового вживання алкоголю; у 15 % хлопчиків і 56 % дівчаток - в ситуації одноосібного систематичного

вживання алкоголю. У хлопчиків установка на позитивні емоції від вживання алкоголю достовірно частіше спостерігається в ситуації первинного залучення, ніж в ситуації одноосібного систематичного вживання; у дівчаток — в ситуації одноосібного систематичного вживання в порівнянні з ситуаціями первинного залучення і групового вживання алкоголю.

Кількісний показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання у хлопчиків раннього підліткового склав 0,19; у ситуації групового вживання алкоголю - 0,47 (див. додаток Б табл.Б.15).

У хлопчиків 11-12 років показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання достовірно вищий ніж аналогічний показник, що відноситься до ситуації первинного залучення ($p = 0,02$; t -критерій Стьюдента - 2,47).

У хлопчиків 11-12 років показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання алкоголю достовірно вищий за аналогічний показник, що відноситься до ситуації первинного залучення ($p = 0,03$; t -критерій Стьюдента - 2,21).

Кількісний показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання у дівчаток раннього підліткового віку склав 0,34; у ситуації групового вживання алкоголю - 0,52 (див. додаток Б табл.Б.16).

У дівчаток 11-12 років показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання алкоголю достовірно вищий ніж аналогічний показник, що відноситься до ситуації первинного залучення ($p = 0,06$; t -критерій Стьюдента - 1,89).

У дівчаток 11-12 років показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання алкоголю достовірно вищий ніж аналогічний показник, що відноситься до ситуації первинного залучення ($p = 0,06$; t -критерій Стьюдента -1,89).

Отже, і у хлопчиків, і у дівчаток установка на позитивні емоції від вживання алкоголю частіше спостерігаються в ситуаціях групового у порівнянні з ситуацією первинного залучення.

У учнів 11-12 років установка на позитивні емоції від вживання алкоголю частіше спостерігається в ситуації групового вживання в порівнянні з учнями 8-9 років (відмінність на рівні тенденції). Можливо, це пов'язано з проявом реакції групування з однолітками, де ситуація спілкування оцінюється емоційно позитивно, а алкоголізація виступає як важливий атрибут спілкування і оцінюється також позитивно. Також ситуація групової алкоголізації часто асоціюється у дітей із святом і відбувається приписування алкоголю властивості створювати веселу, святкову атмосферу.

Показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання алкоголю у хлопчиків 8-9 років достовірно вищий, ніж аналогічний показник хлопчиків 11-12 років (при $p < 0,01$).

Показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання у хлопчиків 8-9 років достовірно вищий, ніж аналогічний показник дівчаток 8-9 років ($p < 0,005$).

Отже, найчастіше у дітей всіх досліджуваних груп (44,8 %) спостерігається установка на зміну емоційного стану за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання алкоголю, де спостерігаються пізнавальні (цікавість) і традиційні установки. Ще рідше у дітей всіх досліджуваних груп спостерігаються установки на зміну емоційного стану за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання (22,5 %). Отримані результати є внутрішньо несуперечливими: фактично, ситуація групового вживання припускає акцент на спілкуванні, деякій об'єднуючій події, вживання алкоголю в даному випадку є вторинним, служить «фоном» для іншої діяльності. Ситуація первинного залучення виявляє типові для дітей і підлітків уявлення про можливі актуальні приводи початку алкоголізації.

Приписування алкоголю функцій зміни емоційного стану може свідчити про недостатньо розвинені копінг-механізми і стратегії долаючої поведінки, спрямованість на отримання задоволення. Найяскравіше алкоголізація як спосіб зміни емоційного стану виступає в ситуації первинного залучення(батьками або більш старшими особами); на дану ситуацію найсильніше проєктуються внутрішні проблеми людини, що вживає алкоголь.

У учнів 11-12 років установка на позитивні емоції від вживання алкоголю частіше спостерігається в ситуації групового вживання в порівнянні з учнями 8-9 років (відмінність на рівні тенденції). Можливо, це пов'язано з проявом реакції групування з однолітками, де ситуація спілкування оцінюється емоційно позитивно, а алкоголізація виступає як важливий атрибут спілкування і оцінюється також позитивно. Також ситуація групової алкоголізації часто асоціюється у дітей із святом і відбувається приписування алкоголю властивості створювати веселу, святкову атмосферу.

У дівчаток 8-9 років установка на позитивні емоції від вживання алкоголю достовірно частіше, ніж у хлопчиків спостерігається в ситуації одноосібного систематичного вживання алкоголю ($p < 0,025$).

Отже, можна зробити наступні висновки. Найчастіше у учнів всіх досліджуваних груп установка на позитивні емоції від вживання алкоголю спостерігається в ситуації групового вживання (41,8 %), де позитивна емоція виступає як мета і прямий наслідок вживання. Найрідше у учнів всіх досліджуваних груп установки отримання позитивних емоцій спостерігаються в ситуації первинного залучення (29,5 %): у більшості випадків учні вибирають емоцію «огиди», що пов'язано з уявленням про смакові якості алкоголю. Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання характерна для незначного числа дітей молодшого шкільного віку (21 %); у ранньому підлітковому віці - 49,5 % збільшення показника можна пояснити приписуванням алкоголю властивості створювати

атмосферу веселості в ситуації святкового групового вживання і тим, що ситуація групового спілкування для дітей раннього підліткового віку стає більш значущою і більшою мірою емоційно насиченою, що позначається і на алкогольних уявленнях.

Висновки до розділу

У розділі “Зв'язок вікових і статевих особливостей учнів зі схильністю до вживання алкоголю” представлений аналіз вибірки досліджуваних, етапів та методів емпіричного дослідження, а також характеристика соціального ступеня розвитку вікових та статевих особливостей досліджуваних груп учнів.

1. У дослідженні застосовувались такі методи: багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кеттела, варіант CRQ для дітей 8-12 років, який використовується для вивчення властивостей особистості учнів молодшого шкільного і раннього підліткового віку, їх емоційно-вольової сфери та поведінкових властивостей; опитувальник рівня шкільної тривожності Філіпса, мета якого полягає у вивченні рівня і характеру тривожності, пов'язаної зі школою у учнів молодшого шкільного і раннього підліткового віку, тобто особистісної тривожності школяра; методика дослідження установки на шкідливість (нешкідливість) алкоголю і поведінкову готовність до вживання), яка спрямована на дослідження таких аспектів установки на вживання алкоголю як сформованість загальних уявлень про алкогольні напої, їх шкідливість (нешкідливість), а також спроби, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому; методика дослідження установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю; методика дослідження установки на позитивні емоції від вживання алкоголю.

2. Спостерігається зниження вікової межі початку вживання слабоалкогольних напоїв у хлопчиків внаслідок підвищення доступності алкоголю і поширеної реклами слабоалкогольних напоїв.

3. Найяскравіше алкоголізація як спосіб зміни емоційного стану виступає в ситуації первинного залучення (батьками або більш старшими особами).

4. Найчастіше в учнів всіх досліджуваних груп установка на позитивні

емоції від вживання алкоголю спостерігається в ситуації групового вживання (41,8 %), де позитивна емоція виступає як мета і прямий наслідок вживання.

5. В учнів 11-12 років установка на позитивні емоції від вживання алкоголю частіше спостерігається в ситуації групового вживання в порівнянні з учнями 8-9 років.

6. Суттєвих вікових і статевих особливостей, що пов'язані зі схильністю до вживання алкоголю не встановлено. Спостерігається тенденція до зникнення відмінностей в залученні до вживання алкоголю між хлопчиками і дівчатками, зокрема на етапі раннього підліткового віку.

РОЗДІЛ 3

ЗВ'ЯЗОК МІЖ ВЛАСТИВОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ МОЛОДШОГО ТА РАНЬОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ТА УСТАНОВКОЮ НА АЛКОГОЛІЗАЦІЮ

3.1. Вплив особистісних рис на схильність до вживання алкоголю досліджуваних експериментальної групи

Відповідно до завдань дослідження нами вивчалися особистісні властивості молодших школярів (8-9 років) і молодших підлітків (11-12 років) із експериментальної групи (табл. 3.1).

В учнів 8-9 і 11-12 років як у хлопчиків так і у дівчаток дані, отримані за допомогою багатофакторного особистісного опитувальника Кеттела (дитячий варіант), в цілому співпадають з існуючими нормативними даними, отриманими при обстеженні дітей аналогічного віку.

У дівчаток і хлопчиків 8-9 років із сімей, де є проблеми зловживання алкоголем (експериментальна група) можна відзначити в порівнянні з нормативами підвищення показника за фактором О (гіпотимія - гіпертимія), у хлопчиків – за фактором Е (домінантність - конформність). У хлопчиків 11-12 років можна відзначити підвищення показника за фактором D (неспокій - врівноваженість) і О (гіпотимія - гіпертимія), у дівчаток — також за фактором О (див. табл. 3.1)

Виявлено, що у дітей із експериментальної групи, і у хлопчиків, і у дівчаток дані, отримані за допомогою опитувальника шкільної тривожності (Філіпса), вказують на підвищення рівня тривожності за фактором «Страх ситуації перевірки знань» і «Страх невідповідності очікуванням оточуючих».

У хлопчиків решта показників розташовується в межах норми, у дівчаток має місце підвищення рівня шкільної тривожності за тестом в

цілому, зокрема за чинниками «Загальна шкільна тривожність» і «Страх самовираження» (див. табл. 3.1)

Таблиця 3.1.

**Властивості особистості і шкільна тривожність
в учнів експериментальної групи**

Фактор	Хлопчики 8-9 років	Дівчатка 8-9 років	Хлопчики 11-12 років	Дівчатка 11-12 років
Фактор З (сила - слабкість «я»)	5,96 ± 1,81	5,92 ± 1,93	5,06 ± 1,87	4,86 ± 1,91
Фактор D (неспокій - врівноваженість)	3,70 ± 1,81	4,88 ± 1,94	6,25 ± 2,50	5,62 ± 2,65
Фактор E (домінантність - конформність)	6,22 ± 2,08	4,92 ± 2,06	4,84 ± 1,65	4,55 ± 2,48
Фактор F (безпечність - заклопотаність)	6,11 ± 1,76	4,36 ± 1,35	6,78 ± 1,64	4,66 ± 2,25
Фактор G (сила — слабкість «над-я»)	5,56 ± 1,55	5,84 ± 1,72	6,81 ± 1,79	6,17 ± 1,82
Фактор O (гіпотимія - гіпертимія)	5,93 ± 2,15	7,28 ± 2,13	6,28 ± 1,92	6,52 ± 2,01
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	5,00 ± 1,44	5,52 ± 1,48	5,44 ± 1,66	4,86 ± 1,71
Фактор Q4 (фрустрованість - розслабленість)	6,33 ± 1,93	5,92 ± 2,68	6,00 ± 2,36	6,45 ± 2,21
Рівень шкільної тривожності (за тестом Філіпса)	23,26 ± 7,70	26,56 ± 11,6	25,85 ± 10,49	27,72 ± 11,41
Загальна шкільна тривожність	8,70 ± 4,38	11,76 ± 6,23	10,00 ± 5,54	11,14 ± 5,67
Переживання соціального стресу	4,41 ± 1,78	4,52 ± 2,18	4,97 ± 1,80	4,90 ± 2,24
Фрустрація потреби в досягненнях	5,78 ± 1,99	4,48 ± 1,98	5,91 ± 1,82	5,41 ± 2,40
Страх самовираження	2,56 ± 1,48	3,44 ± 1,78	3,03 ± 1,91	3,59 ± 1,76
Страх ситуації перевірки знань	3,26 ± 1,70	3,88 ± 1,69	3,28 ± 1,57	3,55 ± 1,59
Страх невідповідності очікуванням оточуючих	2,56 ± 1,28	2,60 ± 1,83	2,59 ± 1,41	2,28 ± 1,36
Низька фізіологічна опірність стресу	1,04 ± 1,02	2,00 ± 1,38	1,75 ± 1,57	2,28 ± 1,62
Страхи і проблеми у відносинах з вчителями	3,93 ± 1,24	3,56 ± 1,47	4,34 ± 1,36	4,45 ± 1,45

У віці 11-12 років і у хлопчиків, і у дівчаток з експериментальної групи дані, отримані за допомогою «Опитувальника шкільної тривожності» (Філіпса), показують підвищення рівня тривожності за факторами «Страх самовираження», «Страх ситуації перевірки знань» і «Страхи і проблеми у відносинах з вчителями». У хлопчиків проявляється також підвищення рівня тривожності за фактором «Страх невідповідності очікуванням оточуючих», решта показників лежать в межах норми. У дівчаток спостерігається підвищення рівня тривожності за тестом в цілому і за фактором «Загальна шкільна тривожність».

Підвищення рівня тривожності можна пояснити соціальною ситуацією власне сім'ї дитини, де є проблема зловживання алкоголем. Як вже було наголошено у першому розділі нашого дослідження, специфічність виховання дітей в алкогольних сім'ях визначається її дисфункційністю. Соціальна ситуація розвитку дитини в такій сім'ї, звичайно, є похідною від поведінки і настрою батьків, їхніх проблем [121]. Атмосфера сім'ї, узалежненої від алкоголю, характеризується хаосом, непередбаченістю. Емоційна недоступність батьків, відсутність теплих, сприятливих для позитивного розвитку стосунків, необхідність пригнічувати свої переживання, домінування альтернуючого виховання у поєднанні з неконгруентністю у спілкуванні з батьками і може впливати на підвищення рівня тривожності у дітей.

Дорослішання носить неоднозначний і суперечливий характер: зростання сили і зрілості «над-я» поєднується з емоційною нестійкістю і слабкістю «я» (див. табл. 3.1).

У досліджуваних 11-12 років з експериментальної групи має місце вищий рівень сили «над-я» (фактор G в тесті Кеттела). В цій групі спостерігається вищий рівень збудливості, неспокою, демонстративності (фактор D в тесті Кеттела), що може пояснюватися не тільки соціальною ситуацією розвитку дитини в сім'ї, де існують проблеми зловживання алкоголем, але й закономірним вступом дітей до негативної фази

підліткового віку (ранній підлітковий вік). Рівень значущості відмінностей у хлопчиків - $p < 0,005$; у дівчаток відмінності виявляються на рівні тенденції (див. табл. 3.1).

Також у досліджуваних 11-12 років з експериментальної групи, порівняно з дітьми 8-9 років з цієї ж групи, проявляється нижчий рівень сили «я» (менша здатність контролювати емоційні імпульси, емоційна нестійкість; фактор С в тесті Кеттела), відмінності на рівні тенденції.

Отже, в учнів експериментальної групи проявляються такі особистісні риси, як підвищений рівень шкільної тривожності, зокрема в дівчаток, вищий рівень збудливості, неспокою, демонстративності, а також домінантність, безпечність, слабкість «над-я», фрустрованість і низький самоконтроль поведінки, що можуть сприяти формуванню схильності до вживання алкоголю, що може показати подальше дослідження.

3.2. Порівняльний аналіз особливостей установки на вживання алкоголю в експериментальній та контрольній групах

Відповідно до завдань дослідження нами проаналізовані уявлення про шкідливість алкоголю і готовність школярів до його вживання (спроби, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому) в учнів експериментальної і контрольної груп.

Враховувалися уявлення про шкідливість поширених алкогольних напоїв: пива, вина, горілки.

Всі досліджувані учні мають загальне уявлення про алкогольні напої: впізнають їх на картках, правильно називають.

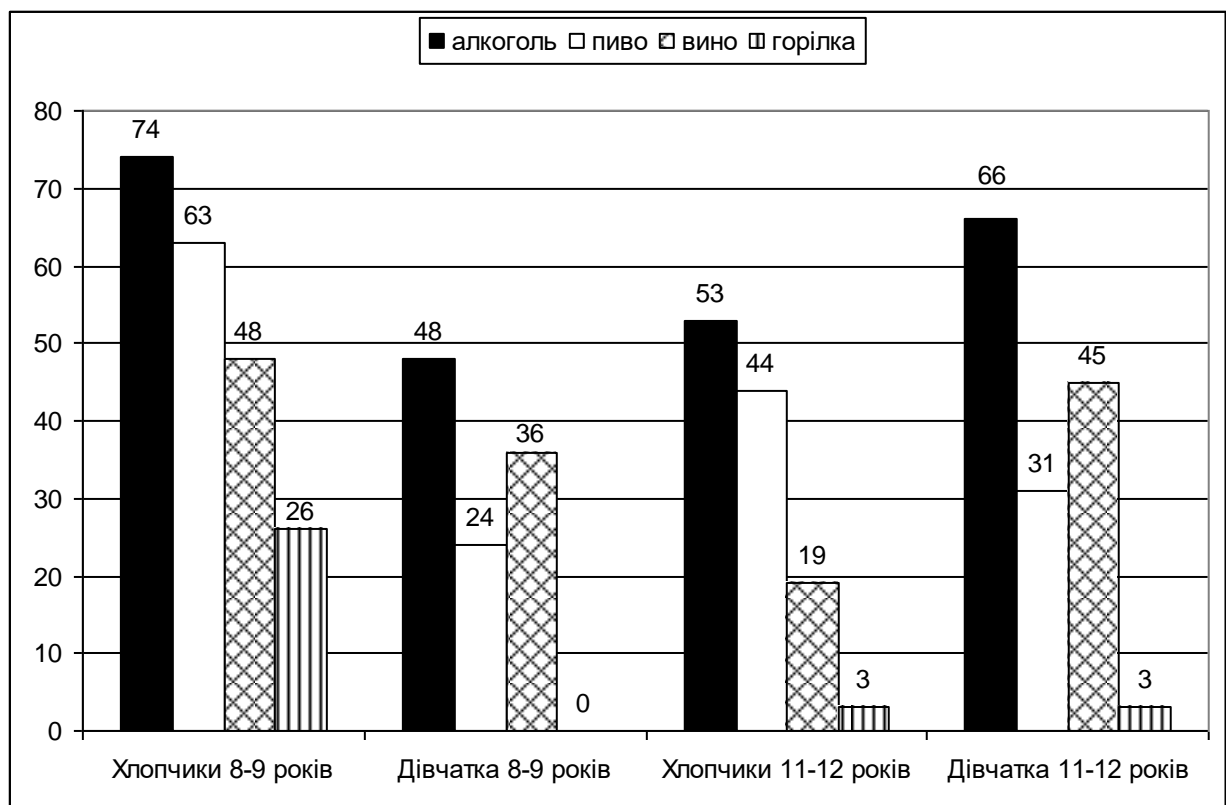

Рис.3.1 Передбачуване вживання алкоголю в майбутньому в учнів 8-9 і 11-12 років

За даними дослідження в обох групах, мали спроби вживання алкоголю близько половини хлопчиків 8-9 років і близько половини дівчаток 11-12

років. Незалежно від статі і віку досліджувані двох груп найшкідливішими для здоров'я людини алкогольними напоями вважають горілку (95,5 %) і пиво (91,8 %), найменш шкідливим - вино (76,7 %). Відмінностей між ними не зафіксовано (рис.3.1, рис.3.2).

Не дивлячись на те, що діти в обох групах мають реальні уявлення про шкідливість алкоголю, дослідження їх поведінкової готовності до вживання, а зокрема, передбачуваного уявлення про вживання алкоголю в майбутньому (рис.3.1) і спроб вживання алкоголю, що відбулися (рис.3.2) є суттєво відмінними. Це можна обґрунтувати суперечливим відношенням до алкоголю в суспільстві загалом (з одного боку - соціальна реклама і пропаганда алкоголю, а з іншого – його ж критика).

Отже, найменш шкідливим напоєм у всіх обстежених групах досліджувані вважають вино. Ймовірно, це пов'язано з тим, що вино здебільшого є «святковим» напоєм, порівняно з пивом і горілкою, може викликати асоціації із святковим столом і веселістю, унаслідок чого вони надають йому ознаки нешкідливості.

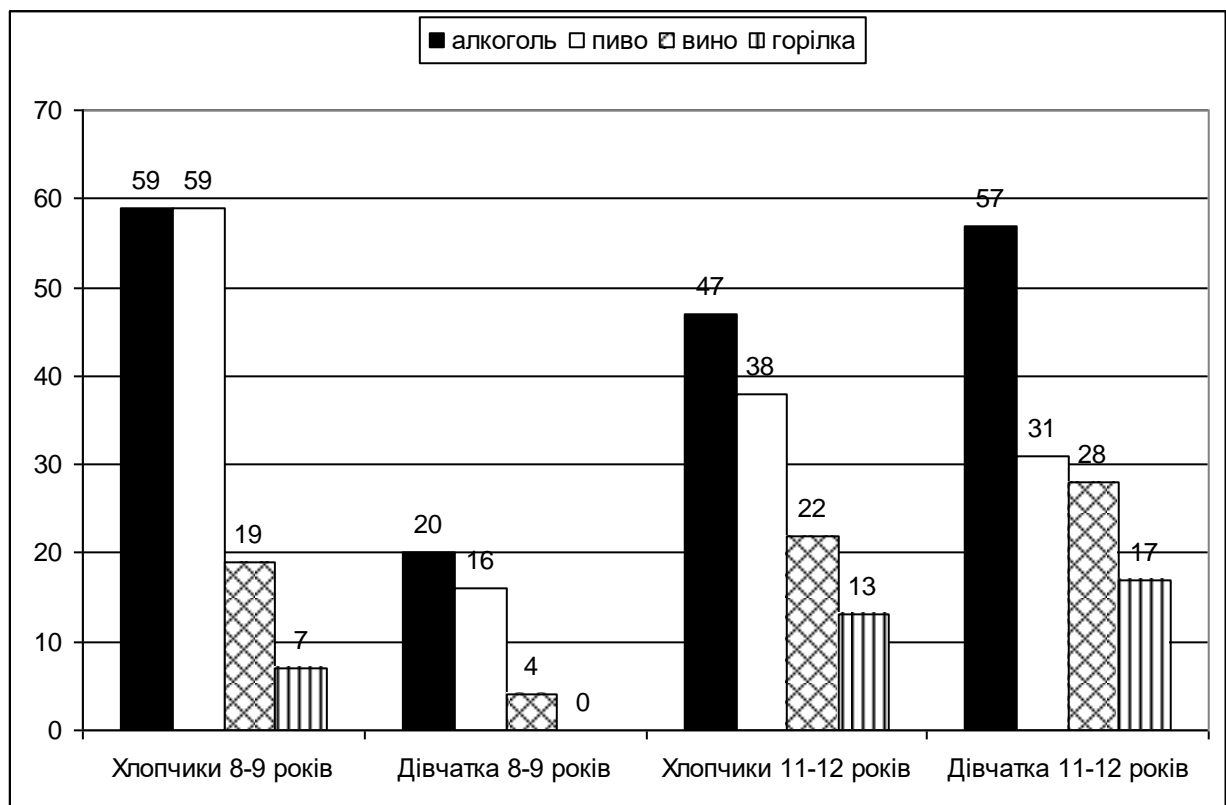

Рис.3.2. Спроби вживання алкоголю, що відбулися у учнів 8-9 і 11-12 років

В цілому для дітей обох груп характерна суперечливість і недиференційованість уявлень про шкідливість алкоголю. Уявлення про шкідливість алкогольних напоїв неконкретні, поєднуються із спробами вживання алкоголю, що відбулися, і передбачуваним вживанням алкоголю в майбутньому. Це підтверджує тезу про те, що такі розмиті, загальні установки і очікування носять абстрактний, відчужений від «я» характер і не відповідають реальній поведінці.

Таким чином, уявлення досліджуваних про шкідливість алкоголю не можуть виконувати в молодшому шкільному і молодшому підлітковому віці функцію надійного засобу запобігання ранньому залученню до алкоголізації.

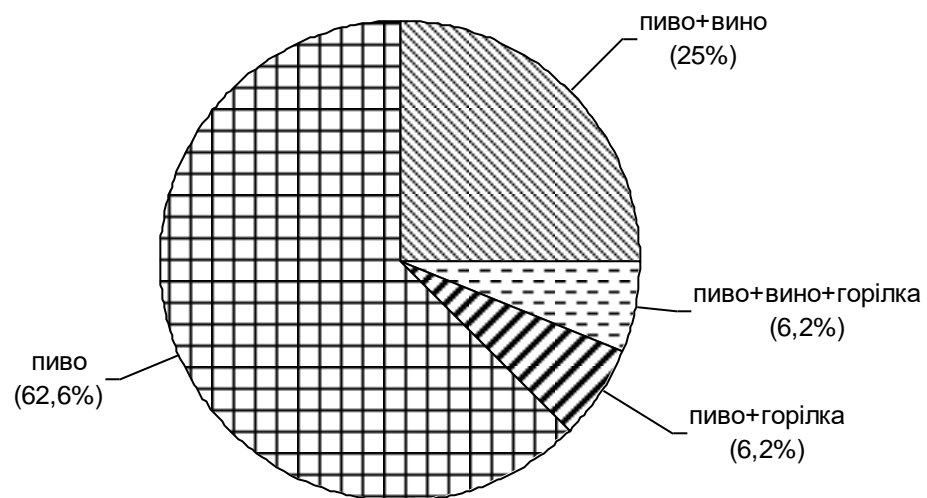

Рис. 3.3. Структура спроб вживання алкоголю у дітей із сімей, де є проблема зловживання алкоголем (експериментальна група)

Із наведених діаграм ми бачимо, що, і в сім'ях, де є проблема зловживання алкоголем (експериментальна група), і в звичайних сім'ях (контрольна група) діти (як хлопчики так і дівчатка) найчастіше мають спроби вживання пива (рис.3.3, рис.3.4). Що ще раз підтверджує вплив

реклами через засоби масової інформації. Відмінності між цими групами проявляються щодо спроб вживання горілки, що у контрольній групі не фіксується, а в експериментальній групі виявляється (рис.3.3).

Встановлено також взаємозв'язок властивостей особистості і шкільної тривожності дітей молодшого шкільного і молодшого підліткового віку з різними аспектами установки на вживання алкоголю (установкою, що відображає уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю і поведінкову готовність до вживання; установкою на позитивні емоції від вживання алкоголю в різних ситуаціях алкоголізації).

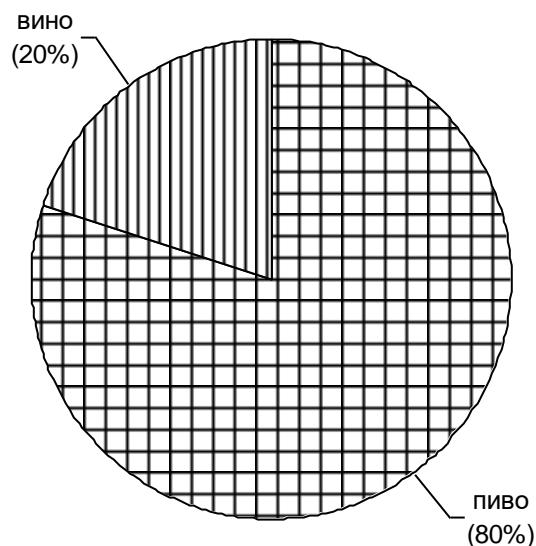

Рис. 3.4. Структура спроб вживання алкоголю у дітей із звичайних сімей (контрольна група)

Виявлені також взаємозв'язки властивостей особистості і установки, що відображає уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю і поведінкову готовність до вживання, тобто спроби, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому у хлопчиків і дівчаток

молодшого шкільного та раннього підліткового віку.

Відповідно до завдань дослідження нами проведено порівняльний аналіз показників уявлень про шкідливість алкоголю в учнів контрольної і експериментальної груп.

Таблиця 3.2

**Показники уявлень про шкідливість алкоголю
учнів експериментальної групи**

Алкогольний напій	Середнє значення показника уявлень про шкідливість
Пиво	0,93 ± 0,27
Вино	0,78 ± 0,42
Горілка	0,96 ± 0,19

Найчастіше до шкідливих напоїв учні із експериментальної групи відносять горілку (показник 0,96) і пиво (показник 0,93). Вино рідше вважається шкідливим напоєм - показник 0,78. Хлопчики 8-9 років достовірно рідше відносять вино до шкідливих напоїв в порівнянні з горілкою (рівень значущості $p = 0,04$; t -критерій Стьюдента -2,07) (табл.3.2)

Таблиця 3.3

**Показники уявлень про шкідливість алкоголю
учнів контрольної групи**

Алкогольний напій	Середнє значення показника уявлень про шкідливість
Пиво	0,92 + 0,28
Вино	0,88± 0,33
Горілка	0,92 + 0,28

Найчастіше до шкідливих напоїв учні із контрольної групи відносять горілку і пиво - показник 0,92. Вино також вважається шкідливим напоєм — показник 0,88. Значущих відмінностей не виявлено (табл.3.3)

Таблиця 3.4

**Показники спроб, що відбулися, і передбачуваного вживання
алкоголю в учнів експериментальної групи**

Показник	Середнє значення показника
Спроби алкоголю, що відбулися	0,59 ± 0,50
Спроби пива	0,59 ± 0,50
Спроби вина	0,19 ± 0,40
Спроби горілки	0,07 ± 0,27
Передбачуване вживання алкоголю	0,74 ± 0,45
Передбачуване вживання пива	0,63 ± 0,49
Передбачуване вживання вина	0,48 ± 0,51
Передбачуване вживання горілки	0,26 ± 0,45

Загальний показник спроб вживання алкоголю в учнів експериментальної групи - 0,59; для пива складає 0,59, для вина - 0,19, для горілки - 0,07. Показник передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому - 0,74; вживання пива в майбутньому - 0,63, спроб вина - 0,48, горілки - 0,26 (табл.3.4).

Діти з експериментальної групи достовірно частіше пробують пиво в порівнянні з вином (рівень значущості $p = 0,002$; t-критерій Стьюдента - 3,32) і достовірно частіше пробують пиво в порівнянні з горілкою (рівень значущості $p = 0,00002$; t-критерій Стьюдента - 4,75).

Вони припускають, що в майбутньому вживатимуть пиво достовірно частіше в порівнянні з горілкою (рівень значущості $p = 0,006$; t-критерій Стьюдента - 2,90).

Можна відзначити тенденцію до частішого передбачуваного вживання

вина в порівнянні з горілкою ($p = 0,09$; t -критерій Стьюдента -1,70).

Таблиця 3.5

**Показники спроб, що відбулися,
і передбачуваного вживання алкоголю в учнів контрольної групи**

Показник	Середнє значення показника
Спроби алкоголю, що відбулися	0,20+ 0,41
Спроби пива	0,16 ±0,37
Спроби вина	0,04 ± 0,20
Спроби горілки	0,00 ±0,00
Передбачуване вживання	0,48 ±0,51
Передбачуване вживання пива	0,24 ± 0,44
Передбачуване вживання вина	0,36 ± 0,49
Передбачуване вживання горілки	0,00 ±0,00

Загальний показник спроб вживання алкоголю для учнів із контрольної групи - 0,20; для пива він складає 0,16, для вина - 0,04, для горілки - 0,00. Показник передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому - 0,48; вживання пива в майбутньому - 0,24, вина - 0,36, горілки - 0,00. (табл.3.5).

У дітей із контрольної групи показник спроб вживання пива значно більше показника спроб вживання горілки ($p = 0,04$; t -критерій Стьюдента - 2,14; при цьому спроби вживання горілки відсутні).

Досліджувані з цієї групи припускають, що вживатимуть в майбутньому пиво достовірно частіше в порівнянні з горілкою (рівень значущості $p = 0,008$; t -критерій Стьюдента - 2,75) і вино достовірно частіше в порівнянні з горілкою ($p = 0,0006$; t -критерій Стьюдента - 3,67; при цьому ніхто з них не припускає в майбутньому вживати горілку).

Таблиця 3.6

Показники установки на зміну емоцій з допомогою алкоголю в учнів експериментальної групи

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,81+0,40
Ситуація групового вживання	0,44 ±0,51

Кількісний показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання, в учнів експериментальної групи склав 0,81; у ситуації групового вживання алкоголю - 0,44 (табл.3.6).

В учнів експериментальної групи показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення достовірно вищі за аналогічні показники, що відносяться до ситуації групового вживання ($p = 0,004$; t -критерій Стьюдента - 2,99).

Таблиця 3.7

Показники установки на зміну емоцій з допомогою алкоголю в учнів контрольної групи

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,32 ±0,48
Ситуація групового вживання	0,16 ±0,37

Кількісний показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання алкоголю в учнів

контрольної групи склав 0,32; у ситуації групового вживання алкоголю - 0,16 (табл.3.7).

У дітей експериментальної групи показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення достовірно вищий за аналогічні показники у дітей із контрольної групи.

Отже, серед учнів експериментальної групи є наступні особливості. У 81 % хлопчиків і 32 % дівчаток наголошується установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання; у 44 % хлопчиків і 16 % дівчаток - в ситуації групового вживання.

Таблиця 3.8

Показники установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в учнів експериментальної групи

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на позитивні емоції від вживання алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,37 ± 0,49
Ситуація групового вживання	0,22 ± 0,42

Кількісний показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання в учнів експериментальної групи склав 0,37; у ситуації групового вживання алкоголю - 0,22 (табл.3.8).

В учнів експериментальної групи показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання достовірно вищий ніж аналогічний показник, що відноситься до ситуації групового вживання ($p = 0,06$; t -критерій Стьюдента -1,89).

Таблиця 3.9

**Показники установки на позитивні емоції
від вживання в учнів контрольної групи**

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на позитивні емоції від вживання алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,28 ± 0,46
Ситуація групового вживання	0,20 +0,41

Кількісний показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання в учнів контрольної групи склав 0,28; у ситуації групового вживання алкоголю - 0,20 (табл.3.9).

В учнів контрольної групи показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного вживання достовірно вищий за аналогічні показники, що відносяться групового вживання алкоголю ($p=0,008$; t -критерій Стьюдента - 2,77).

Отже, серед досліджуваних учнів є наступні особливості. У 37 % учнів експериментальної групи і 28 % учнів контрольної групи установка на позитивні емоції від вживання алкоголю спостерігається в ситуації первинного залучення до вживання; у 22 % учнів експериментальної групи і 20 % учнів контрольної групи - в ситуації групового вживання алкоголю. В учнів експериментальної групи установка на позитивні емоції від вживання алкоголю достовірно частіше спостерігається в ситуації первинного залучення; в учнів контрольної групи — в ситуації групового вживання алкоголю.

Отже, серед учнів 11-12 років пиво вважають шкідливим напоєм 100 % хлопчиків і 83 % дівчаток; вино вважають шкідливим напоєм 72 % хлопчиків і 69 % дівчаток; горілку вважають шкідливим напоєм 94 % хлопчиків і 100 % дівчаток. І хлопчики, і дівчатка 11-12 років також достовірно частіше відносять пиво і горілку до шкідливих напоїв в порівнянні з вином.

Незалежно від статі і віку учні всіх груп найшкідливішими для

здоров'я людини алкогольними напоями вважають горілку (95,5%) і пиво (91,8%), найменш шкідливим - вино (76,7%). Значущі відмінності відсутні.

Отже, можна зробити висновок, що найменш шкідливим напоєм у всіх досліджуваних групах учні вважають вино. Ймовірно, це пов'язано з тим, що вино в більшій мірі є «святковим» напоєм в порівнянні з пивом і горілкою, може викликати асоціації із святковим столом і веселістю, унаслідок чого учні приписують йому властивість нешкідливості.

Загалом, для учнів всіх досліджуваних груп характерна суперечливість і недиференційованість уявлень про шкідливість алкоголю. Уявлення про шкідливість алкогольних напоїв неконкретні, поєднуються зі спробами алкоголю, що відбулися, і передбачуваним вживанням алкоголю в майбутньому. Це підтверджує думку про те, що такі неконкретні, загальні установки і очікування носять абстрактний, відчужений від «я» характер і не відповідають реальній поведінці. Загалом, чекати негативні наслідки від споживання психоактивних речовин і в цей же час вважати, що нічого страшного не трапиться, якщо зараз випити трохи алкоголю і випалити сигарету [97, 112].

Таким чином, уявлення про шкідливість алкоголю не можуть бути в молодшому шкільному і ранньому підлітковому віці надійним засобом профілактики раннього залучення до алкоголізації [84; 85].

У дітей експериментальної групи і у дітей контрольної групи установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю достовірно частіше спостерігається в ситуаціях первинного залучення, ніж в ситуації групового вживання. У дітей експериментальної групи установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення достовірно частіше спостерігається ніж у дітей контрольної групи в цій же самій ситуації.

3.3. Взаємозв'язок особистісних рис учнів досліджуваних груп з різними аспектами установки на вживання алкоголю

На даному етапі аналізу досліджувався взаємозв'язок властивостей особистості і шкільної тривожності учнів молодшого шкільного та раннього підліткового віку з різними аспектами установки на вживання алкоголю (установкою, що відображає уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю і поведінкову готовність до вживання; установкою на зміну емоцій за допомогою алкоголю в різних ситуаціях алкоголізації; установкою на позитивні емоції від вживання алкоголю в різних ситуаціях алкоголізації).

Аналіз отриманих результатів проведений з використанням коефіцієнта кореляції рангів за Спірменом при рівні значущості $p < 0,05$. У дослідженні подаються тільки значущі кореляції.

Виявлені взаємозв'язки властивостей особистості і установки, що відображає уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю (1) і поведінкову готовність до вживання, тобто спроби, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому (2) у учнів молодшого шкільного та раннього підліткового віку. Окремо розглядалися взаємозв'язки з різними алкогольними напоями: пивом, вином, горілкою.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела, шкільної тривожності і уявлень про шкідливість алкоголю у хлопчиків 8-9 років виявило значущі кореляції.

Значення фактора Q3 (ступінь самоконтролю) у тесті Кеттела негативно корелюють з показником уявлень про шкідливість пива (коефіцієнт кореляції $-0,40$). Це означає, що високий самоконтроль сприяє уявленням про нешкідливість пива. Фактор шкільної тривожності «Низька фізіологічна опірність стресу» за тестом Філіпса негативно корелює ($-0,39$) з показником уявлень про шкідливість горілки. Це означає, що низька фізіологічна опірність стресу сприяє уявленням про нешкідливість горілки.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела, шкільної тривожності і уявлень про шкідливість алкоголю у дівчаток 8-9 років виявило значущі кореляції. Фактор С за тестом Кеттела (сила - слабкість «я», ступінь емоційної стійкості) негативно корелює (-0,48) з показником уявлень про шкідливість пива. Це означає, що емоційна стійкість сприяє уявленню про нешкідливість пива. Фактори Е (домінантність - конформність) і F (безпечність - заклопотаність) за тестом Кеттела негативно корелюють (- 0,45 і -0,48 відповідно), а фактор Q3 (ступінь самоконтролю) позитивно корелює (0,51) з показниками уявлень про шкідливість горілки. Це означає, що домінантність, схильність до ризику, безпечність і низький самоконтроль сприяють уявленню про нешкідливість горілки.

Фактор шкільної тривожності «Страх невідповідності очікуванням оточуючих» за тестом Філіпса позитивно корелює (0,43) з показником уявлень про шкідливість горілки. Це означає, що відсутність страху невідповідності очікуванням оточуючих сприяє уявленню про нешкідливість горілки.

Отже, у учнів 8-9 років виявлені значущі взаємозв'язки властивостей особистості і установки, що відображає уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю. Хлопчики з високим самоконтролем поведінки (Q3+) рідше відносять пиво до категорії шкідливих алкогольних напоїв; хлопчики з низькою фізіологічною опірністю стресу рідше відносять горілку до категорії шкідливих алкогольних напоїв.

Дівчатка 8-9 років з високими показниками емоційної стійкості і сили «я» (С+) рідше відносять пиво до категорії шкідливих алкогольних напоїв; дівчатка з низьким самоконтролем поведінки, високою імпульсною (Q3-), домінантністю, схильністю до ризику (Е+), легковажністю (F+) і відсутністю страху невідповідності очікуванням оточуючих рідше відносять горілку до категорії шкідливих алкогольних напоїв.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і уявлень про шкідливість алкоголю у дівчаток 11-12 років виявило значущі

кореляції. Фактори D (збудливість - флегматичність) і Q4 (ступінь фрустрованості) за тестом Кеттела позитивно корелюють (0,38 і 0,41 відповідно) з показником уявлень про шкідливість вина. Це означає, що флегматичність і розслаблення (нефрустрованість) сприяють уявленням про нешкідливість вина.

Отже, у віці 11-12 років значущі кореляції рис особистості і установки, що відображає уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю виявлені тільки в дівчаток. Дівчатка 11-12 років з низьким рівнем фрустрованості і напруженості (Q4-), спокійні і врівноважені (D-) рідше оцінюють вино як шкідливий алкогольний напій. Можливо, через достатню емоційну зрілість і врівноваженість, такі учні не залучені в ситуації алкоголізації і не бачать небезпеки у вживанні слабоалкогольних напоїв; вживання слабоалкогольних напоїв не є для них «емоційно зарядженою» темою. Таким чином, особливості уявлень учнів щодо шкідливості алкогольних напоїв не рекомендується розцінювати як фактор ризику алкоголізації.

Отже, можна зробити наступні висновки. У всіх досліджуваних групах виявлений взаємозв'язок позитивних властивостей особистості (високий самоконтроль поведінки (Q3+), емоційна стійкість і сила «я» (C+), флегматичність (D-) і розслаблення (Q4-)) і уявлень про нешкідливість слабоалкогольних напоїв - пива і вина. Можливо, через достатню емоційну зрілість і врівноваженість, такі учні не залучені в ситуації алкоголізації і не бачать небезпеки у вживанні слабоалкогольних напоїв; вживання слабоалкогольних напоїв не є для них «емоційно зарядженою» темою. Негативні особистісні властивості (низька фізіологічна опірність стресу, низький самоконтроль поведінки (Q3-), домінантність, схильність до ризику (E+), легковажність (F+) і відсутність страху невідповідності очікуванням оточуючих) сприяють уявленням про нешкідливість «сильних» алкогольних напоїв - зокрема, горілки. Вищеперелічені риси визначають особливості «ризикованої», імпульсивної поведінки, свідчать про бажання переживати гострі відчуття. Ймовірно, сильні алкогольні напої можуть виступати як

«соціальний об'єкт», що відповідає таким прагненням. Також можливо, що вищеперелічені риси сформувалися під впливом сімей з алкогольними традиціями.

Слід зазначити, що з віком взаємозв'язків між властивостями особистості і установками, що відображають уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю, стає меншим, що можна пояснити ширшим розповсюдженням алкоголізації в ранньому підлітковому віці, розширенням «асортименту» пробуваних алкогольних напоїв, засвоєнням стереотипів значущого оточення по відношенню до оцінки шкідливості вживання алкоголю, тобто уявлення перестають мати особистісний характер.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і спроб вживання алкоголю, що відбулися, у хлопчиків 8-9 років виявило значущі кореляції. Значення фактора Е (домінантність - конформність) за тестом Кеттела позитивно корелює із загальним показником проб алкоголю (коефіцієнт кореляції 0,50) і показником проб пива (0,50). Це означає, що доміантність, конфліктність і схильність до ризику сприяють пробам алкоголю.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і спроб алкоголю, що відбулися, у дівчаток 8-9 років виявило значущі кореляції. Значення фактора Q3 (ступінь самоконтролю) за тестом Кеттела негативно корелює із загальним показником спроб алкоголю (-0,46). Це означає, що імпульсивність і низький самоконтроль сприяють спробам алкоголю.

Значення фактора G (сила - слабкість «над-я») за тестом Кеттела негативно корелює з показником спроб пива (-0,41). Це означає, що незрілість і слабкість «над-я» сприяє спробам пива.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і передбачуваного вживання алкоголю у дівчаток 8-9 років виявило значущі кореляції. Значення фактора О (гіпотимія - гіпертимія) за тестом Кеттела негативно корелює з показником вживання пива в майбутньому (-0,66). Це

означає, що понижена тривожність сприяє уявленням можливості вживання пива в майбутньому.

Отже, у учнів 8-9 років виявлений наступний взаємозв'язок між рисами особистості і установками, що відображають поведінкову готовність до вживання алкоголю: хлопчики з високими показниками домінантності, схильності до ризику (E+) частіше пробували алкоголь, а з алкогольних напоїв - пиво. Дівчатка 8-9 років з низькими показниками самоконтролю поведінки (Q3-) частіше пробували алкогольні напої; дівчатка з незрілим, слабким «над-я» (G-) частіше пробували пиво; дівчатка з низькими показниками гіпотимії, тривожності (0-) частіше передбачають вживати пиво в майбутньому.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і проб алкоголю, що відбулися, у хлопчиків 11-12 років виявило значущі кореляції. Значення фактора F (безпечність — заклопотаність) позитивне (0,36), а значення фактора G (сила - слабкість «над-я») - негативне (-0,43) корелює із загальним показником проб алкоголю. Це означає, що безпечність, легковажність, незрілість і слабкість «над-я» сприяє спробам алкоголю.

Значення фактора D (неспокій - врівноваженість) позитивне (0,45), а значення фактора G - негативне (- 0,50) корелює з показником проб пива. Це означає, що збудливість, демонстративність, незрілість і слабкість «над-я» сприяють пробам пива.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому у хлопчиків 11-12 років виявило значущі кореляції. З показником передбачуваних проб алкоголю в майбутньому негативно корелює значення фактора Q3 (ступінь самоконтролю) за тестом Кеттела (- 0,44). Це означає, що імпульсивність і низький самоконтроль сприяють уявленням про можливість вживання в майбутньому алкоголю.

Дослідження взаємозв'язку шкільної тривожності і передбачуваного

вживання алкоголю в майбутньому у хлопчиків 11-12 років виявило значущі кореляції. З показником передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому негативно корелюють значення загального показника за тестом шкільної тривожності Філіпса (- 0,45), а також такий його фактор як «Загальна шкільна тривожність» (- 0,45). Це означає, що знижений рівень шкільної тривожності сприяє уявленням про можливість вживання в майбутньому алкоголю.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і проб алкоголю, що відбулися, у дівчаток 11-12 років виявило значущі кореляції. Із загальним показником проб алкоголю позитивно корелюють значення фактора О (гіпотимія - гіпертимія) за тестом Кеттелла (0,45). З показником спроб вина також позитивно корелює значення фактора О за тестом Кеттела (0,42). Це означає, що підвищена гіпотимія і тривожність сприяє спробам алкоголю і, зокрема, спроб вина.

Дослідження взаємозв'язку шкільної тривожності і спроб вживання алкоголю, що відбулися, у дівчаток 11-12 років виявило значущі кореляції.

Таблиця 3.10

Взаємозв'язок шкільної тривожності і спроб вживання вина, що відбулися, у дівчаток 11-12 років

Фактор	Коефіцієнт кореляції з показником проб вина
Рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса	0,49
Загальна шкільна тривожність	0,50
Фрустрація потреби в досягненнях	0,51
Страх ситуації перевірки знань	0,47
Страх невідповідності очікуванням оточуючих	0,51

Ймовірно існують значущі позитивні кореляції між рівнем шкільної тривожності за тестом Філіпса в цілому (0,49), а також такими факторами шкільної тривожності як «Загальна шкільна тривожність» (0,50), «Фрустрація

потреби в досягненнях» (0,51), «Страх ситуації перевірки знань» (0,47), «Страх невідповідності очікуванням оточуючих» (0,51) і показником проб вина. Це означає, що підвищення рівня вищеперелічених факторів шкільної тривожності сприяє пробам вина (табл.3.10).

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому у дівчаток 11-12 років виявило значущі кореляції, з показником передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому негативно корелює значення фактора С (сила - слабкість «я», ступінь емоційної стійкості) за тестом Кеттела (- 0, 48) і позитивно - значення фактора О (гіпотимія - гіпертимія) за тестом Кеттелла (0,41), Це означає, що слабкість «я», емоційна нестійкість і підвищена тривожність сприяє уявленням про можливість вживання в майбутньому алкоголю.

Дослідження взаємозв'язку шкільної тривожності і передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому у дівчаток 11-12 років виявило значущі кореляції.

Таблиця 3.11

**Взаємозв'язок шкільної тривожності і передбачуваного вживання
алкоголю в майбутньому у дівчаток 11-12 років**

Фактор	Коефіцієнт кореляції з показником передбачуваного вживання алкоголю в майбутньому	Коефіцієнт кореляції з показником передбачуваного вживання вина в майбутньому
Рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса	0,60	0,56
Загальна шкільна тривожність	0,54	0,54
Переживання соціального стресу	0,56	-
Страх самовираження	0,45	0,42
Страх ситуації перевірки знань	0,44	0,48

Продовження табл. 3.11

Страх невідповідності очікуванням оточуючих	0,42	0,44
Низька фізіологічна опірність стресу	0,40	-

Ймовірно, існують значущі позитивні кореляції між показниками передбачуваного вживання алкоголю в цілому і вина зокрема, та загальним рівнем шкільної тривожності за тестом Філіпса (0,60 і 0,56 відповідно), а також такими факторами шкільної тривожності як «Загальна шкільна тривожність» (0,54 і 0,54), «Переживання соціального стресу» (0,56), «Страх самовираження» (0,45 і 0,42), «Страх ситуації перевірки знань» (0,44 і 0,48), «Страх невідповідності очікуванням оточуючих» (0,42 і 0,44), «Низька фізіологічна опірність стресу» (0,40). Це означає, що підвищення рівня вищеперелічених факторів шкільної тривожності сприяє уявленням про можливість вживання в майбутньому алкоголю і, зокрема, вина (табл.3.11).

Отже, у віці 11-12 років у дітей виявлений наступний взаємозв'язок між рисами особистості і установками, що відображають поведінкову готовність до вживання алкоголю: хлопчики з високими показниками безпечності, легковажності (F+) і слабким, незрілим «над-я» (G-) частіше пробували алкогольні напої. Збудливі, демонстративні (E+) хлопчики з незрілим, слабким Супер-Его (G-) частіше пробували пиво. Імпульсивні, з низьким самоконтролем поведінки (Q3-) і низьким рівнем шкільної тривожності хлопчики частіше припускають в майбутньому вживати алкогольні напої.

Схильні до пригніченого настрою (O+) діти з експериментальної групи 11-12 років, що переживають тривогу, пов'язану з ситуацією шкільного навчання і що мають незадоволену потребу в досягненнях, частіше пробували алкогольні напої. Діти з експериментальної групи, що мають підвищені показники за більшістю факторів тесту шкільної тривожності Філіпса (див. табл. №19), частіше за своїх одноліток пробували вино.

Емоційно нестійкі, тривожні, схильні до пригніченого настрою діти з експериментальної групи із слабким «я» (C-, O+), що переживають тривогу,

пов'язану із ситуацією шкільного навчання, частіше припускають в майбутньому вживати алкогольні напої, зокрема вино.

Отже, можна зробити наступні висновки. Вже в молодшому шкільному віці можна відзначити взаємозв'язок властивостей особистості і реалізації алкогольної поведінки (спроби алкогольних напоїв, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому). Негативні особистісні риси (імпульсивність, низький самоконтроль, слабкість «над-я») сприяють пробам алкоголю, зокрема, пива. Взаємозв'язок властивостей особистості і установок, що відображають поведінкову готовність до вживання алкоголю, найяскравіше виявляється і ускладнюється в молодшому підлітковому віці. Важливим чинником, що впливає на інтенсивність спроб вживання алкоголю і передбачуване його вживання стає шкільна тривожність, причому у хлопчиків спроби вживання алкоголю, що відбулися, пов'язані з такими особливостями особистості, як слабе, незріле «над-я», безпечність, збудливість; передбачуване вживання - з низьким самоконтролем і низькою шкільною тривожністю, а у дівчаток — із слабким «я», емоційною нестійкістю і підвищеною шкільною тривожністю. Можна припустити існування різних механізмів початку алкоголізації у хлопчиків і у дівчаток. Ймовірно, ранні спроби алкоголю і у хлопчиків, і у дівчаток обумовлені негативними рисами особистості і переслідують мету задоволення цікавості, прагнення до нових відчуттів, ризику, отриманню задоволення. У молодшому підлітковому віці картина міняється: механізми алкоголізації хлопчиків залишаються тими самими, а біля дівчаток спроби вживання алкоголю опиняються взаємопов'язані з емоційними переживаннями, тривогою, неспокоєм, пониженим настроєм. Ймовірно, біологічні і психологічні зміни, супроводжуючі процес дорослішання у дівчаток, можуть провокувати проби алкоголю під впливом переживання емоційного дискомфорту.

В результаті дослідження виявлені взаємозв'язки властивостей особистості і установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуаціях

первинного залучення, групового вживання алкоголю у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного і молодшого підліткового віку.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттелла, шкільної тривожності і установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання у хлопчиків 8-9 років виявило значущі кореляції. Фактори С за Кеттелом (сила - слабкість «я», ступінь емоційної стійкості) і Q3 (ступінь самоконтролю) негативно корелюють (-0,49 і -0,42 відповідно) з показником установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання. Це означає, що слабкість «я», емоційна нестійкість і низький самоконтроль сприяють формуванню установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання.

Таблиця 3.12

**Взаємозв'язок шкільної тривожності
і установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації
групового вживання у хлопчиків 8-9 років**

Фактор	Коефіцієнт кореляції
Рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса	0,62
Загальна шкільна тривожність	0,46
Переживання соціального стресу	0,43
Фрустрація потреби в досягненнях	0,56
Страх ситуації перевірки знань	0,44
Страх невідповідності очікуванням оточуючих	0,55
Низька фізіологічна опірність стресу	0,41
Проблеми і страхи у відносинах з вчителями	0,42

Ймовірно, існують значущі позитивні кореляції між рівнем шкільної тривожності за тестом Філіпса в цілому (0,62), такими факторами шкільної тривожності як «Загальна шкільна тривожність» (0,46), «Переживання

соціального стресу» (0,43), «Фрустрація потреби в досягненнях» (0,56), «Страх ситуації перевірки знань» (0,44), «Страх невідповідності очікуванням оточуючих» (0,55), «Низька фізіологічна опірність стресу» (0,41), «Проблеми і страхи у відносинах з вчителями» (0,42) і показником установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання (див.табл.3.12).

Отже, підвищений рівень шкільної тривожності сприяє формуванню установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання алкоголю у дівчаток 8-9 років виявило значущі кореляції.

Фактори С за тестом Кеттела (сила - слабкість «я», ступінь емоційної стійкості) і G (сила - слабкість «над-я») негативно корелюють (-0,42 і -0,54 відповідно), а фактори О (гіпотимія - гіпертимія) і Q4 (ступінь напруженості, фрустрованості) позитивно корелюють (0,44 і 0,48 відповідно) з показником установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання. Це означає, що слабкість «я», емоційна нестійкість, незрілість і слабкість «над-я», гіпотимія і фрустрованість сприяють формуванню установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання.

Дослідження взаємозв'язку шкільної тривожності і установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання у дівчаток 8-9 років виявило значущі кореляції. Фактор шкільної тривожності «Страх самовираження» позитивно корелює (0,47) з показником установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання. Це означає, що страх самовираження сприяє формуванню установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання.

Отже, у віці 8-9 років хлопчикам з підвищеним рівнем шкільної тривожності, із слабким «я», емоційною нестійкістю (С-) і слабким самоконтролем поведінки (Q3-) властиві установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання. Далі, хлопчикам 8-9 років з підвищеним рівнем шкільної тривожності властиві установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання.

Дівчатка 8-9 років із слабким «я» і «над-я» (С-; G-), емоційно нестійкі, тривожні (O+), напружені (Q4+) і проявляють страх самовираження, частіше мають установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання у хлопчиків 11-12 років виявило значущі кореляції. Фактор С за тестом Кеттела (сила - слабкість «я», ступінь емоційної стійкості) негативно корелює (-0,39) з показником установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання. Це означає, що слабкість «я», емоційна нестійкість сприяють формуванню установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання.

Дослідження взаємозв'язку шкільної тривожності і установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання у хлопчиків 11-12 років виявило значущі кореляції. Фактор шкільної тривожності «Переживання соціального стресу» позитивно корелює (0,49) з показником установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю. Це означає, що переживання соціального стресу сприяє формуванню установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання.

Отже, можна констатувати наступне. У всіх досліджуваних групах установка на зміну емоційного стану пов'язана з негативними особистісними властивостями (підвищена тривожність, зокрема шкільна, слабкість «я», фрустрованість і напруженість). Очевидно, учні, які володіють переліченими

рисами, відчувають стан емоційного дискомфорту і прагнення до регуляції психічного стану. Ймовірно, недоліки «особистісних ресурсів» ефективних копінг-стратегій і навиків долаючої поведінки - сприяють формуванню установки на зміну емоцій і досягнення комфортного стану за допомогою алкоголю.

Вибір ситуації алкоголізації, мабуть, визначається актуальним для дітей і підлітків досвідом вживання алкоголю. Так, наприклад, установка на зміну емоційного стану дівчаток 8-9 років, що мають зовсім незначний досвід алкоголізації, відноситься до ситуації первинного залучення; у хлопчиків і 8-9, і 11-12 років - до ситуацій групового вживання; у дівчаток 11-12 років, що мають «найзначніший» алкогольний досвід — до ситуації групового вживання.

Можна припустити, що емоційна нестійкість і шкільна тривожність, що включає загальний негативний емоційний стан, пов'язаний з навчальною і соціальною діяльністю учня, сприяє оцінці групового вживання алкоголю як способу регуляції емоційного стану. Власне алкоголь може сприяти входженню в референтну групу, а також допомагає задовольняти в спільній діяльності фрустровані потреби в емоційному комфорті, самовираженні, благополучних соціальних контактах.

Отже, можна також припустити, що прояви емоційної нестійкості і шкільної тривожності сприяють формуванню установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації, пов'язаній з одноосібним вживанням, у разі, коли досягнення емоційного комфорту за допомогою провідної діяльності (пізнавальної або спілкування з однолітками) утруднене.

Виявлений взаємозв'язок властивостей особистості і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуаціях первинного залучення, групового вживанням алкоголю у учнів молодшого шкільного та раннього підліткового віку.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттелла і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації

первинного залучення у хлопчиків 8-9 років виявило значущі кореляції. Фактор Е за тестом Кеттелла (домінантність - конформність) позитивно корелює (0,44), а фактор G (сила — слабкість «над-я») негативно корелює (-0,30) з показником установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення. Це означає, що домінантність, схильність до ризику і слабкість «над-я» сприяють формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттелла і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення у дівчаток 8-9 років виявило значущі кореляції. Фактори Е за тестом Кеттелла (домінантність - конформність), F (безпечність - заклопотаність) позитивно корелюють (0,55 і 0,50), а фактори Q3 (ступінь самоконтролю) і G (сила - слабкість «над-я») - негативно корелюють (-0,47 і -0,31 відповідно) з показником установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Отже, можна зробити висновок, що такі особистісні риси, як домінантність, схильність до ризику, безпечність, слабкість «над-я» і низький самоконтроль сприяють формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Отже, у віці 8-9 років хлопчикам з вираженими рисами домінантності, схильності до ризику (E+) і слабким, незрілим «над-я» (G-) властиві установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Дівчаткам 8-9 років з вираженими проявами домінантності, схильності до ризику (E+), безпечності (F+), з низьким самоконтролем поведінки (Q3-) і слабким, незрілим «над-я» (G-) властиві установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттелла і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення у хлопчиків 11-12 років виявило значущі кореляції. Фактор Е за

Кеттеллом (домінантність - конформність) позитивно корелює (0,54) з показником установки на отримання позитивних емоцій від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання.

Отже, можна зробити висновок, що такі особистісні риси, як доміантність, схильність до ризику сприяють формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Дослідження взаємозв'язку шкільної тривожності і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення у хлопчиків 11-12 років виявило значущі кореляції. Рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса в цілому (-0,44) і такі фактори шкільної тривожності як «Загальний показник тривожності», «Переживання соціального стресу» (-0,53), «Фрустрація потреби в досягненнях» (-0,60), «Проблеми і страхи у відношеннях з вчителями» (-0,42) негативно корелюють з показником установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Це означає, що знижений рівень шкільної тривожності сприяє формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттелла і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання у хлопчиків 11-12 років виявило значущі кореляції. Фактор D за Кеттелом (збудливість - флегматичність) позитивно корелює (0, 45) з показником установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання алкоголю. Це означає, що збудливість, демонстративність сприяють формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттелла і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення у дівчаток 11-12 років виявило значущі кореляції.

Таблиця 3.13

**Взаємозв'язок властивостей особистості і установки
на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації
первинного залучення у дівчаток 11-12 років**

Фактор	Коефіцієнт кореляції
Фактор D (неспокій — врівноваженість)	0,41
Фактор E (домінантність — конформність)	0,49
Фактор F (безпечність — стурбованість)	0,50
Фактор G (сила — слабкість «над-я»)	-0,43
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,28
Фактор Q4 (фрустрованість - розслаблення)	-0,38

Виявлено, що фактор D за Кетелом (збудливість — флегматичність), E (домінантність - конформність), F (безпечність - заклопотаність) і Q4 (ступінь фрустрованості) позитивно корелюють (0,41; 0,49; 0,50 і 0,38 відповідно), а фактори G (сила - слабкість «над-я») і Q3 (самоконтроль поведінки, емоцій, бажань) негативно корелюють (-0,43 і -0,28 відповідно) з показником установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення (табл.3.13). Це означає, що збудливість, домінантність, безпечність, слабкість «над-я» і низький самоконтроль поведінки сприяють формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Дослідження взаємозв'язку шкільної тривожності і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення у дівчаток 11-12 років виявило значущі кореляції.

Рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса і такі фактори як «Загальна шкільна тривожність», «Страх невідповідності очікуванням оточуючих» і «Низька фізіологічна опірність стресу» негативно корелюють (-0,43; -0,46; -0,42 і -0,44 відповідно) з показником установки на позитивні

емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання. Це означає, що підвищений рівень шкільної тривожності (зокрема страх невідповідності очікуванням оточуючих і низька фізіологічна опірність стресу) сприяє формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання у дівчаток 11-12 років виявило значущі кореляції.

Таблиця 3.14

**Взаємозв'язок властивостей особистості і установки
на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації
групового вживання у дівчаток 11-12 років**

Фактор	Коефіцієнт кореляції
Фактор E (домінантність — конформність)	0,44
Фактор F(безпечність — стурбованість)	0,41
Фактор G (сила - слабкість «над-я»)	-0,44
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,44
Фактор Q4 (фрустрованість - розслаблення)	0,42

Виявлено, що фактори E за тестом Кеттела (домінантність - конформність), F (безпечність — стурбованість) і Q4 (ступінь фрустрованості) позитивно корелюють (0,44; 0,41 і 0,42 відповідно), а фактори G (сила - слабкість «над-я») і Q3 (самоконтроль поведінки, емоцій, бажань) негативно корелюють (-0,44 і -0,44) з показником установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання (табл.3.14). Це означає, що домінантність, безпечність, слабкість «над-я», фрустрованість і низький самоконтроль поведінки сприяють формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання.

Дослідження взаємозв'язку властивостей особистості за тестом Кеттела і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання у дівчаток 11-12 років виявило значущі кореляції. Фактори Е за Кеттелом (домінантність - конформність) і Q4 (ступінь фрустрованості) позитивно корелюють (0,27 і 0,42 відповідно) з показником установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання. Це означає, що домінантність, схильність до ризику і фрустрованість сприяють формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання.

Дівчаткам 11-12 років з вираженими проявами збудливості, демонстративності (D+), безпечності (F+), домінантності, схильності до ризику (E+), фрустрованості (Q4+), а також із слабким «над-я» (G-), низьким самоконтролем поведінки (Q3-) і без виражених ознак шкільної тривожності (що не мають страху невідповідності очікуванням оточуючих, і нормальну фізіологічну опірність до стресу) властиві установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення. Дівчаткам 11-12 років з вираженими проявами домінантності, схильності до ризику (E+), безпечності (F+), фрустрованості (Q4+), а також із слабким «над-я» (G-) і низьким самоконтролем поведінки (Q3-) властиві установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання. Далі, дівчаткам 11-12 років з вираженими проявами домінантності, схильності до ризику (E+), фрустрованості (Q4+); з вираженими проявами загальної шкільної тривожності, що мають фрустровану потребу в досягненнях, проблеми і страхи у відношенні з вчителями, які мають страх ситуації перевірки знань, властиві установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання.

Отже, можна зробити наступні висновки. У всіх досліджуваних групах установка на позитивні емоції від вживання алкоголю пов'язана з негативними особистісними властивостями (домінантність, слабкість «над-я», схильність до ризику, безпечність, низький самоконтроль поведінки).

Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю у всіх досліджуваних групах відноситься, в першу чергу, до ситуації первинного залучення до вживання. Очевидно, ситуація первинного залучення розцінюється такими дітьми як пригода з можливістю відчувати позитивні емоції, одержати нові приємні відчуття навіть в обхід соціальних норм і правил, оскільки перераховані характеристики особистості можуть свідчити про порушення соціальної адаптації, одним з проявів якої і стає рання алкоголізація.

У дівчаток раннього підліткового віку взаємозв'язок властивостей особистості і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю відноситься до ситуації і первинного залучення, і групового вживання. Це підтверджує висунуте раніше припущення про вплив психологічних змін, супроводжуваних процесом дорослішання: відбувається зміна провідної діяльності; актуальним стає спілкування з однолітками або більш старшими дітьми; алкоголізація в компанії може слугувати засобом самоствердження, підвищення статусу, способом дозвілля, спілкування і джерелом позитивних емоцій.

Таким чином, негативні властивості особистості сприяють формуванню установки на позитивні емоції від вживання алкоголю і підвищують ймовірність залучення до вживання алкоголю.

3.4. Типологічна характеристика схильності досліджуваних груп учнів до вживання алкоголю

На основі нашого дослідження було розроблено систему визначень схильності до вживання алкоголю у дітей молодшого та раннього підліткового віку.

Одержані емпіричні дані за тестому Кеттелла (8 факторів), загальний показник рівня шкільної тривожності Філіпса, а також дані, одержані за допомогою діагностичних методик, які виявляють різні аспекти установки на вживання алкоголю, були застосовані для факторного аналізу з метою виявлення найбільш значущих особливостей особистості, що підвищують ризик вживання алкоголю.

Таблиця 3.15

Типи особистості хлопчиків 8-9 років, що є групою ризику алкоголізації (факторний аналіз)

Показники	Тип особистості	
	«Домінантність в спілкуванні, низький контроль поведінки і схильність до ризику» (фактор 1)	«Тривожність» (фактор 2)
Фактор С (сила - слабкість «я»)	-	-0,64
Фактор Е (домінантність - конформність)	0,72	-

Продовження табл. 3.15

Фактор G (сила - слабкість «над-я»)	-0,68	-
Фактор 0 (гіпотимія - гінертимія)	-	0,62
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-	-0,64
Фактор Q4 (фрустрованість - розслаблення)	-	0,80
Рівень шкільної тривожності (за тестом Філіпса)	-	0,79
Проби алкоголю, що відбулися	0,57	-
Передбачуване вживання алкоголю	0,59	-
Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання		0,61
Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання		0,63
Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення	0,75	

У (табл. 3.15) розміщені відомості про інформативність одержаних головних компонентів для даної групи. Перший фактор пояснює частину загальної дисперсії, рівну 2,73 (16,0 %), фактор 2 - 3,79 (22,3 %), тобто в сукупності - 38,3 % загальної дисперсії. Значуще факторне навантаження із врахуванням коефіцієнта кореляції рангів за Спірменом для 26 мір свободи складає 0,39 для $p < 0,05$ і 0,5 для $p < 0,01$.

Інтерпретуючи таблицю, можна говорити про певний психологічний зміст виділених факторів.

1-й фактор, умовно названий нами «Домінантність в спілкуванні, схильність до ризику», включає в себе наступні компоненти:

1) Фактор E+ за тестом Кеттелла — доміантність, незалежність, конфліктність, примхливість, нетрадиційність, бунтівна, безцеремонність, авантюризм (факторне навантаження 0,72).

2) Фактор G- за тестом Кеттелла — слабкість «над-я», несумлінність, безвідповідальність, незрілість, слідування своїм бажанням

(факторне навантаження -0,68).

3) Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення (факторне навантаження 0,75).

4) Передбачуване вживання алкоголю (факторне навантаження 0,59).

5) Проби алкоголю, що відбулися (факторне навантаження 0,57).

2-ий фактор, умовно названий нами «Тривожність» з низьким самоконтролем поведінки, емоцій і бажань», включає наступні компоненти:

1) Підвищений рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса (факторне навантаження 0,81).

2) Фактор Q4+ за тестом Кеттела - фрустрованість, напруженість, емоційна нестійкість з переважанням зниженого настрою, наявність великого числа незадоволених потреб (факторне навантаження 0,79).

3) Фактор C- за тестом Кеттеа - слабкість «я», емоційна нестійкість (факторне навантаження -0,64).

4) Фактор Q3- за тестом Кеттела — імпульсивність, низький самоконтроль поведінки, бажань, емоцій (факторне навантаження -0,64).

5) Фактор O+ за тестом Кеттела - гіпотимія, схильність до відчуття провини,

печаль, ранимість, неспокійна тривожність (факторне навантаження 0,62)

6) Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання (факторне навантаження 0,63).

7) Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання (факторне навантаження 0,61).

Таблиця 3.16

**Типи особистості дівчаток 8-9 років, що є групою ризику алкоголізації
(факторний аналіз)**

Показники	Тип особистості	
	«Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику» (фактор 1)	«Тривожність» (фактор 2)
Фактор С (сила - слабкість «я»)	-	-0,77
Фактор D (неспокій - врівноваженість)	0,60	-
Фактор E (домінантність - конформність)	0,76	-
Фактор F (безпечність - заклопотаність)	0,58	-
Фактор G (сила - слабкість «над-я»)	-0,65	-
Фактор O (гіпотимія - гіпертимія)	-	0,94
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,84	-
Фактор Q4 (фрустрованість - розслаблення)	0,72	0,44
Рівень шкільної тривожності (за тестом Філіпса)	-	0,71
Спроби алкоголю, що відбулися	0,55	-
Передбачуване вживання алкоголю		-
Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання		0,46
Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення	0,71	
Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання		0,42

У (табл.3.16) розміщені відомості про інформативність одержаних головних компонентів для даної групи. Перший фактор пояснює частину

загальної дисперсії, рівну 4,17 (24,6 %), фактор 2 - 3, 47 (20,4 %), тобто в сукупності - 45,0 % загальної дисперсії. Значуще факторне навантаження із врахуванням коефіцієнта кореляції рангів за Спірменом для 24 мір свободи складає 0,41 для $p < 0,05$ і 0,52 для $p < 0,01$.

1-й фактор, умовно названий нами «Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику», включає в себе наступні компоненти:

- 1) Фактор Q3- за тестом Кеттелла - імпульсивність, низький самоконтроль поведінки, бажань, емоцій (факторне навантаження -0,84).
- 2) Фактор E+ за тестом Кеттелла - доміантність, незалежність, конфліктність, примхливість, нетрадиційність, бунтівна, безцеремонність, авантюризм (факторне навантаження 0,76).
- 3) Фактор Q4+ за тестом Кеттелла - фрустрованість, напруженість, емоційна нестійкість з переважанням зниженого настрою, наявність великого числа потреб, що не знайшли задоволення (факторне навантаження 0,72).
- 4) Фактор G- за тестом Кеттелла - слабкість «над-я», несумлінність, безвідповідальність, незрілість, слідування своїм бажанням (факторне навантаження -0,66).
- 5) Фактор D+ за тестом Кеттелла - збудливість, неспокій, нетерплячість, демонстративність, непостійність, гіперреактивність навіть на слабкі провокуючі стимули (факторне навантаження 0,60).
- 6) Фактор F+ за тестом Кеттелла - сургенсія, безпечність, товариськість, імпульсивність, легковажність (факторне навантаження 0,58).
- 7) Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення (факторне навантаження 0,71).
- 8) Проби алкоголю, що відбулися (факторне навантаження 0,55).

2-ий фактор, умовно названий нами «Тривожність», включає наступні компоненти:

- 1) Фактор O+ за тестом Кеттелла - гіпотимія, схильність до відчуття

провини, печальність, ранимість, неспокійна тривожність (факторне навантаження 0,94).

2) Фактор С- за тестом Кеттела - слабкість «я», емоційна нестійкість (факторне навантаження -0,11).

3) Підвищений рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса (факторне навантаження 0,72).

4) Фактор Q4+ за тестом Кеттела - фрустрованість, напруженість, емоційна нестійкість із переважанням зниженого настрою, наявність великого числа незадоволених потреб (факторне навантаження 0,44).

5) Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання (факторне навантаження 0,46).

6) Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання (факторне навантаження 0,42).

Таблиця 3.17

**Типи особистості хлопчиків 11-12 років,
що є групою ризику алкоголізації (факторний аналіз)**

Показники	Тип особистості	
	«Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику» (фактор 1)	«Тривожність» (фактор 2)
Фактор С (сила - слабкість «я»)	-	-0,81

Продовження табл. 3.17

Фактор D (неспокій - врівноваженість)	0,80	-
Фактор E (домінантність - конформність)	0,59	-
Фактор F(безпечність -стурбованість) сстоурбованістьлопотаність)	-	-
Фактор G (сила - слабкість «над-я»)	-0,66	-
Фактор O (гіпотимія - гіпертимія)	-	0,61
Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,57	-
Фактор Q4 (фрустрованість - розслаблення)	0,74	0,40
Рівень шкільної тривожності (за тестом Філіпса)	-0,43	0,74
Спроби алкоголю, що відбулися	0,46	-
Передбачуване вживання алкоголю	0,59	-
Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання		0,54
Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання		0,57
Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення	0,40	-0,42

У (табл.3.17) розміщені відомості про інформативність отриманих головних компонентів. Перший фактор пояснює частину загальної дисперсії, рівню 3,54 (20,9 %), фактор 2-3,04 (17,9 %), тобто в сукупності - 38,8 % загальної дисперсії.

Значуща факторне навантаження із врахуванням коефіцієнта кореляції рангів за Спірменом для 31 міри свободи складає 0,46 для $p < 0,05$ і 0,36 для $p < 0,01$.

1-й фактор, умовно названий нами «Домінантність у спілкуванні, з низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику», включає себе наступні компоненти:

1) Фактор D+ за тестом Кеттелла — збудливість, неспокій, нетерплячість, демонстративність, непостійність, гіперреактивність навіть на слабкі провокуючі подразники (факторне навантаження 0,80).

- 2) Фактор Q4+ за тестом Кеттелла - фрустрованість, напруженість, емоційна нестійкість з переважанням зниженого настрою, наявність великої кількості незадоволених потреб (факторне навантаження 0,74).
- 3) Фактор G- за тестом Кеттелла — слабкість «над-я», несумлінність, безвідповідальність, незрілість, слідування своїм бажанням (факторне навантаження -0,67).
- 4) Чинник E+ по тесту Кеттелла - домінантність, незалежність, конфліктність, примхливість, нетрадиційність, бунтівна, безцеремонність, авантюристичність (факторне навантаження 0,59).
- 5) Фактор Q3- за тестом Кеттелла - імпульсивність, низький самоконтроль поведінки, бажань, емоцій (факторне навантаження -0,57).
- 6) Знижений рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса (факторне навантаження -0,43).
- 7) Передбачуване вживання алкоголю (факторне навантаження 0,59).
- 8) Проби алкоголю, що відбулися (факторне навантаження 0,46).
- 9) Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання (факторне навантаження 0,47).
- 10) Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання (факторне навантаження 0,40).

2-ий фактор, умовно названий нами «Тривожність», включає наступні компоненти:

- 1) Фактор C- за тестом Кеттелла - слабкість «я», емоційна нестійкість (факторна навантаження -0,81).
- 2) Підвищений рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса (факторне навантаження 0,74).
- 3) Фактор O+ за тестом Кеттела - гіпотимія, схильність до відчуття провини, печаль, ранимість, неспокійна тривожність (факторне навантаження 0,61).

- 4) Фактор Q4+ за тестом Кеттела (факторне навантаження 0,40) – фрустрованість, напруженість, емоційна нестійкість з переважанням зниженого настрою, наявність великого числа незадоволених потреб.
- 5) Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання (факторне навантаження 0,54).
- 6) Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання (факторне навантаження 0,57).
- 7) Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання (факторне навантаження -0,42) (тобто установка на негативні емоції від вживання алкоголю).

Таблиця 3.18

**Типи особистості дівчаток 11-12 років, які є групою ризику алкоголізації
(факторний аналіз)**

Показники	Тип особистості	
	«Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику» (фактор 1)	«Тривожність» (фактор 2)
Фактор С (сила - слабкість «я»)	-	-0,63
Фактор D (непокій - врівноваженість)	0,70	-
Фактор E (домінантність — конформність)	0,85	-
Фактор F (безпечність - заклопотаність)	0,73	-
Фактор G (сила — слабкість «над-я»)	-0,75	-
Фактор O (гіпотимія - гіпертимія)	-	0,70

Продовження табл. 3.18

Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-0,70	-
Фактор Q4 (фрустрованість - розслаблення)	0,65	0,49
Рівень шкільної тривожності (за тестом Філіпса)	-	0,89
Спроби алкоголю, що відбулися	-	0,57
Передбачуване вживання алкоголю	-	0,80
Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання		0,78
Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання	0,72	
Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації в ситуації групового вживання	0,65	

У (табл.3.18) розміщені відомості про інформативність отриманих головних компонентів для даної групи. Перший фактор пояснює частину загальної дисперсії, рівну 4,33 (25,4 %), фактор 2 - 4, 05 (23,9 %), тобто в сукупності - 49,3 % загальної дисперсії. Значуще факторне навантаження із врахуванням коефіцієнта кореляції рангів за Спірменом для 28 мір свободи складає 0,38 для $p < 0,05$ і 0,48 для $p < 0,01$.

1-й фактор, умовно названий нами «Домінантність в спілкуванні низький самоконтроль поведінки і схильністю до ризику», включає себе наступні компоненти:

1) Фактор E+ за тестом Кеттела — доміантність, незалежність, конфліктність, примхливість, нетрадиційність, безцеремонність, авантюризм (факторне навантаження 0,85).

Фактор G- за тестом Кеттела - слабкість «над-я», несумлінність, безвідповідальність, незрілість, слідування своїм бажанням (факторне навантаження -0,75).

3) Фактор F+ за тестом Кеттела - сургенсія, безпечність, товарицькість, імпульсивність, легковажність (факторне навантаження 0,73).

- 4) Фактор D+ за тестом Кеттела — збудливість, неспокій, нетерплячість, демонстративність, непостійність, гіперреактивність навіть на слабкі провокуючі подразники (факторне навантаження 0,70).
- 5) Фактор Q3- за тестом Кеттела - імпульсивність, низький самоконтроль поведінки, бажань, емоцій (факторне навантаження -0,70).
- 6) Фактор Q4+ за тестом Кеттела - фрустрованість, напруженість, емоційна нестійкість з переважанням зниженого настрою, наявність великого числа незадоволених потреб (факторне навантаження 0,65).
- 7) Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення (факторне навантаження 0,72).
- 8) Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання алкоголю (факторне навантаження 0,65).

2-ий фактор, умовно названий нами «Тривожність», включає наступні компоненти:

- 1) Підвищений рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса (факторне навантаження 0,89).
- 2) фактор O+ за тестом Кеттела- гіпотимія, схильність до відчуття провини, печальність, ранимість, неспокійна тривожність (факторне навантаження 0,70).
- 3) Фактор C- за тесту Кеттела — слабкість «я», емоційна нестійкість (факторне навантаження -0,63).
- 4) Фактор Q4+ за тестом Кеттела - фрустрованість, напруженість, емоційна нестійкість з переважанням зниженого настрою, наявність великого числа незадоволених потреб (факторне навантаження 0,49).
- 5) Установка на зміну емоцій в ситуації одноосібного систематичного вживання (факторне навантаження 0,78).
- 6) Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання (навантаження 0,52).
- 7) Передбачуване вживання алкоголю (факторне навантаження 0,80).

8) Проби алкоголю, що відбулися (факторне навантаження 0,57).

Таблиця 3.19

Типи особистості учнів молодшого та раннього підліткового віку, що є групою ризику алкоголізації (факторний аналіз)

Показники	Тип особистості							
	«Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику» (фактор 1)				«Тривожність» (фактор 2)			
	Хлопч ики 8- 9 років	Дівчат ка 8-9 років	Хлопч ики 11-12 років	Дівчат ка 11- 12 років	Хлопч ики 8- 9 років	Дівчат ка 8-9 років	Хлопч ики 11-12 років	Дівчат ка 11- 12 років
Фактор С (сила - слабкість «я»)	-	-	-	-	-0,64	-0,77	-0,81	-0,63
Фактор D (неспокій - врівноваженість)	-	0,59	0,80	0,70	-	-	-	-
Фактор E (домінантність - конформність)	0,72	0,76	0,59	0,85	-	-	-	-
Фактор F (безпечність - стурбованість)	-	0,58	-	0,73	-	-	-	-
Фактор G (сила - слабкість «над- я»)	-0,68	-0,66	-0,67	-0,75	-	-	-	-
Фактор O (гіпотимія - гіпертимія)	-	-	-	-	0,62	0,94	0,61	0,70

Продовження табл. 3.19

Фактор Q3 (ступінь самоконтролю)	-	-0,84	-0,57	-0,70	-0,64	-	-	-
Фактор Q4 (фрустрованість - розслаблення)	-	0,72	0,74	0,65	0,80	0,44	0,40	0,49
Рівень шкільної тривожності (за тестом Філіпса)	-	-	-	-	0,79	0,72	0,74	0,89
Проби алкоголю, що відбулися	0,57	0,55	0,46					0,57
Передбачуване вживання алкоголю	0,59		0,59					0,80
Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання	-	-	-	-	0,63	-	0,54	-
Установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання					0,61	0,46	0,57	0,78
Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання	0,75	0,71	0,40	0,72				
Установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання				0,65				

Виявлені і описані два основних фактори і, відповідно, два типи особистості, що підвищують рівень позитивної установки на вживання алкоголю у учнів молодшого та раннього підліткового віку. Принципові відмінності типів полягають в різних поєднаннях рис особистості і аспектів установки на вживання алкоголю в різних передбачуваних ситуаціях алкоголізації. Існують вікові і статеві відмінності в структурі обох типів

особистості (табл.3.19).

Тип особистості «Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику» - фактор ризику первинного залучення до вживання алкоголю.

Даний тип виявлений у всіх вікових групах учнів молодшого та раннього підліткового віку. Для нього характерні слабкість «над-я» (фактор G- за тестом Кеттела), доміантність і схильність до ризику (фактор E+), високий рівень проб алкоголю (у хлопчиків і дівчаток 8-9 років і хлопчиків 11-12 років), передбачуваного вживання алкоголю (у хлопчиків обох груп) і установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення.

У віці 8-9 років у дівчаток додатково можна відзначити збудливість, демонстративність (фактор D+ за тестом Кеттела), безпечність (фактор F+), низький самоконтроль поведінки (фактор Q3-), напруженість і фрустрованість (фактор Q4+).

У віці 11-12 років у хлопчиків, що належать до даного типу особистості, додатково до основних рис можна відзначити збудливість, демонстративність (фактор D+), низький самоконтроль поведінки (фактор Q3-), напруженість і фрустрованість (фактор Q4+).

У дівчаток 11-12 років додатково до основних рис можна відзначити збудливість, демонстративність (фактор D+), безпечність (фактор F+), низький самоконтроль поведінки (фактор Q3-), напруженість і фрустрованість (фактор Q4+). Додатковою особливістю є установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання.

Тип особистості «Тривожність» - фактор ризику виникнення адиктивної поведінки.

Даний тип виявлений у всіх групах учнів молодшого та раннього підліткового віку. Для нього характерні слабкість «я» (фактор C- за тестом Кеттела), підвищена гіпотимія і тривожність (фактор O+), напруженість і фрустрованість (фактор Q4+), підвищений рівень шкільної тривожності за

тестом Філіпса високий рівень установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання алкоголю.

У віці 8-9 років у хлопчиків додатково до основних рис можна відзначити низький самоконтроль поведінки (фактор Q3- за тестом Кеттела). Додатковою особливістю є установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання.

У дівчаток 8-9 років додатковою особливістю є установка на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання.

У віці 11-12 років у хлопчиків, що належать до даного типу особистості, додатковою особливістю є установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання.

У дівчаток 11-12 років додатково можна відзначити наявність спроб, що відбулися, і передбачуваного вживання алкоголю, а також установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання.

У хлопчиків 11-12 років в структуру фактора 1 «Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику», на відміну від хлопчиків 8-9 років, входять показники факторів D+ (неспокій) Q3- (низький самоконтроль поведінки), Q4+ (фрустрованість). У дівчаток 8-9 років, на відміну від дівчаток 11-12 років, в структуру даного фактора входить показник спроб вживання алкоголю, що відбулися; у дівчаток 11-12 років, на відміну від дівчаток 8-9 років, - показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання.

У структуру фактора 2 «Тривожність» у хлопчиків 8-9 років, на відміну від хлопчиків 11-12 років, входить показник Q3- (низький самоконтроль поведінки); у дівчаток 11-12 років, на відміну від дівчаток 8-9 років, показники спроб, що відбулися, і передбачуваного вживання алкоголю.

У дівчаток обох вікових груп в структуру фактора 1 («Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику»), на відміну від хлопчиків, входить показник F+ (безпечність); у дівчаток 8-9 років, на відміну від хлопчиків 8-9 років, - показники D+ (неспокій,

неврівноваженість), Q3- (низький самоконтроль поведінки) і Q4- (фрустрованість); у хлопчиків обох вікових груп, на відміну від дівчаток, входить показник передбачуваного вживання алкоголю.

У хлопчиків обох груп в структуру фактора 2 («Тривожність»), на відміну від дівчаток, входить показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації первинного залучення до вживання; у дівчаток обох вікових груп, на відміну від хлопчиків, - показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання. Також в структуру фактора 2 у хлопчиків 8-9 років, на відміну від дівчаток 8-9 років, входить показник Q3- (низький самоконтроль поведінки); у дівчаток 11-12 років, на відміну від хлопчиків 11-12 років, входять показники спроб, що відбулися, і передбачуваного вживання алкоголю.

У хлопчиків 11-12 років в структуру фактора 1 «Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику», на відміну від хлопчиків 8-9 років, входять показники факторів D+ (неспокій) Q3- (низький самоконтроль поведінки), Q4+ (фрустрованість). У дівчаток 8-9 років, на відміну від дівчаток 11-12 років, в структуру даного фактора входить показник проб алкоголю, що відбулися; у дівчаток 11-12 років, на відміну від дівчаток 8-9 років, - показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації групового вживання.

У структуру фактора 2 («Тривожність») у хлопчиків 8-9 років, на відміну від хлопчиків 11-12 років, входить показник Q3- (низький самоконтроль поведінки); у дівчаток 11-12 років, на відміну від дівчаток 8-9 років, показники проб, що відбулися, і передбачуваного вживання алкоголю.

У дівчаток обох вікових груп в структуру фактора 1 («Домінантність в спілкуванні, низьким самоконтроль поведінки і схильність до ризику»), на відміну від хлопчиків, входить показник F+ (безпечність); у дівчаток 8-9 років, на відміну від хлопчиків 8-9 років, - показники D+ (неспокій, нерівноваженість), Q3- (низький самоконтроль поведінки) і Q4- (фрустрованість); у хлопчиків обох вікових груп, на відміну від дівчаток,

входить показник передбачуваного вживання алкоголю.

У хлопчиків обох груп в структуру фактора 2 («Тривожність»), на відміну від дівчаток, входить показник установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю в ситуації групового вживання; у дівчаток обох вікових груп, на відміну від хлопчиків, - показник установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в ситуації одноосібного систематичного вживання. Також в структуру фактора 2 у хлопчиків 8-9 років, на відміну від дівчаток 8-9 років, входить показник Q3- (низький самоконтроль поведінки); у дівчаток 11-12 років, на відміну від хлопчиків 11-12 років, входять показники проб, що відбулися, і передбачуваного вживання алкоголю.

Отже, були виявлені і описані два фактори і, відповідно, два типи особистості, що підвищують рівень позитивної установки на вживання алкоголю в учнів молодшого та раннього підліткового віку «Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику» - тип особистості, що є групою ризику алкоголізації.

Хлопчики 8-12 і дівчатка 8-9 років з вираженими рисами даного типу особистості складають групу ризику первинного залучення до вживання алкоголю.

Дівчатка 11-12 років з вираженими рисами даного типу особистості складають групу ризику первинного залучення і групового вживання алкоголю.

Домінантність в спілкуванні з ігноруванням соціальних правил визначають поведінку, спрямовану на задоволення імпульсивних бажань, орієнтацію на отримання задоволення, труднощі самоконтролю. Такі властивості особистості закономірно приводять до порушень поведінки, зокрема до ранніх проб алкоголю з метою отримання позитивних емоцій - в ситуації первинного залучення, а в міру дорослішання - і в ситуації групового вживання алкоголю.

«Тривожність» - тип особистості, що є групою ризику алкоголізації. Цей тип найхарактерніший для дітей із сімей, де є проблема зловживання

алкоголем (експериментальна група).

Хлопчики 8-12 років з вираженими рисами даного типу особистості складають групу ризику групового і первинного залучення до вживання алкоголю (батьками або старшими особами).

Дівчатка 8-12 років з вираженими рисами даного типу особистості складають групу ризику первинного залучення до вживання алкоголю(батьками або старшими особами).

Тривожність переживається учнями молодшого та раннього підліткового віку як відчуття психологічного дискомфорту, зниження настрою, неспокій. Тривале перебування в такому стані і неможливість справитися з ним самостійно, закономірно може призвести до пошуку альтернативних форм регуляції стану - зокрема, до формування установки на зміну емоційного стану за допомогою алкоголю.

3.5. Параметри диференційованого особистісного підходу до профілактики вживання алкоголю учнями

Можна сформулювати рекомендації до здійснення диференційованого особистісно-орієнтованого підходу щодо профілактики вживання алкоголю учнями молодшого та раннього підліткового віку.

Стратегія профілактичних дій визначається властивостями особистості і установки на вживання алкоголю і може бути спрямована на попередження різних форм алкоголізації (первинне залучення, групове вживання та ін. форми алкоголізації).

Учні молодшого та раннього підліткового віку, що відносяться до типу особистості «Домінантність у спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику», потребують профілактичної роботи, спрямованої на, розвиток вольового самоконтролю, уміння упоратися з прагненням до негайного задоволення своїх бажань, розвиток навиків цілепокладання і ціледосягнення, уміння дотримуватись суспільно значущих норм.

Учні молодшого та раннього підліткового віку, що відносяться до типу особистості «Тривожність», потребують профілактичної роботи, спрямованої на формування емоційної стійкості, розширення емоційної свідомості, наполегливості, розвиток навиків подолання проблемних життєвих ситуацій.

Для всіх типів дітей рекомендується проведення тренінгу, спрямованого на підвищення мотивації досягнення, рівня домагань, самооцінки і навиків спілкування та підвищення рівня позитивних та зниження негативних емоцій.

Особливий вплив на молодших школярів їх мікросоціального оточення слід враховувати при виборі основних напрямів профілактичної дії. Окрім безпосередньої роботи з дітьми основними напрямами профілактики будуть взаємодія із сім'ями учнів і дія на шкільне середовище.

У процесі формування у дітей орієнтації стосовно вживання алкоголю

провідна роль належить саме сім'ї як первинному середовищу соціалізації дитини.

Тут доречно наголосити про необхідність превентивної освіти для батьків, яка полягає у певних правилах їхньої поведінки стосовно ситуації вживання (йдеться саме про помірне вживання) алкоголю. Превентивна освіта батьків (як і інших дорослих, які мають відношення до виховання дітей) практично не може бути самоосвітою. Тому такі знання необхідно пропагувати передусім за допомогою засобів масової інформації [121].

Виходячи із завдань профілактики і теоретичних підстав появи залежних форм поведінки, можна говорити про декілька важливих напрямів роботи.

По-перше, створення таких освітніх умов, які сприяли б подальшому формуванню емоційної сфери дитини. Це спеціальна робота в межах предметів гуманітарного циклу (література, риторика, музика і ін.), що дозволяє розширювати емоційний діапазон дітей внаслідок переживання разом з героями літературних творів різних емоційних станів, обговорення і вербалізації цих станів. Заняття в театральній студії також дозволяють дітям розширити діапазон емоційних переживань в результаті програвання різних ролей, демонстрації всіляких емоційних станів і стилів поведінки.

По-друге, важлива реорганізація навчального процесу так, щоб учень відчував стабільне позитивне самопочуття в школі, зберігав стійке бажання відвідувати школу. Віковий період з семи до десяти років не гомогенний: дитина швидко освоює основні навички читання, рахунку і письма, зникає ситуація новизни, що призводить до втоми. Монотонність навчального процесу в свою чергу – до до перевтоми. Для підтримки емоційного інтересу недостатньо навчальних результатів, школа повинна відкриватися дитині поступово: кожен хід, кожна педагогічна дія повинні відкривати нове в освоєнні шкільного життя, навчальної програми, тому навчальний план повинен передбачати динаміку і етапність форм навчального процесу.

Це може бути досягнуто за допомогою створення різних освітніх форм:

уроки, концентровані курси, інтегровані курси, спрямовані на те, щоб дитині було виявлено власний рух в освітньому просторі, на формування інтересу учнів до певних сфер життя, виховання інтересу до свого міста.

Для забезпечення вікового розвитку дітей разом з навчальним змістом важливо обговорювати і позаурочний простір, що дає можливість творчої взаємодії, спеціально створювати умови для включення дітей як у вікові, так і позавікові групи.

Окрім традиційних, добре відомої форми додаткової освіти і розвитку учнів в позаурочний, час — загальношкільних і класних свят, наочних спортивних олімпіад, змагань, клубів, занять в клубах і секціях — важливо створювати такі місця, де незалежно від початкових умінь, навиків, рівня розвитку інтересів діти змогли б використовувати отримані на уроках знання, уміння, застосовувати способи дії, виявляти власну цікавість.

Дитина в цьому віці рідко вибирає собі сферу дозвілля самостійно. Найчастіше їй допомагають в цьому дорослі - батьки, педагоги, які приводять її в той або інший гурток або секцію. Найбільш приємні види діяльності для дитини — ігрові, наочно-практичні, художньо-естетичні, спортивно-оздоровчі.

По-третє, важливо в школі можливість компенсувати наявні дефіцити, у тому числі і в пізнавальній сфері. Уміння педагогів працювати з труднощами дітей, виділяючи локальне утруднення дитини, що веде до неможливості справлятися з багатьма завданнями і допомагаючи дитині знайти доступний йому спосіб дозволяє збагачувати її необхідним ресурсом, тим самим запобігаючи появу адиктивних форм поведінки.

Важливо зазначити, що всі ці програми можна ефективно застосовувати найперше для дітей із звичайних сімей, які мають особистісні риси, що є передумовою схильності до вживання алкоголю.

Стосовно дітей із сімей, де є проблема зловживання алкоголем, запропоновані програми не можуть бути достатньо ефективними, так як найперше треба проводити психологічну роботу із сім'єю зокрема через

соціально-психологічний супровід соціальних служб.

Отже, основним напрямом профілактики залежності від психоактивних речовин, по суті, стає реорганізація життєвого середовища школярів і перш за все навчального процесу, перетворення школи із «патологізуючої» в оздоровче середовище.

Таким чином, в цьому віці можлива як пряма, так і непряма, первинна профілактика. В першому випадку ми говоримо про формування стійких антиалкогольних (антинаркотичних та ін.) установок, в другому — про формування ресурсів, необхідних для розвитку самостійності, відповідальності та ініціативності школяра.

Висновки до розділу

1. На етапі молодшого шкільного віку зафіксований взаємозв'язок властивостей особистості і реалізації алкогольної поведінки (спроби алкогольних напоїв, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому).

2. Показано, що такі негативні особистісні риси як імпульсивність, низький самоконтроль, сприяють спробам вживання алкоголю, зокрема, пива.

3. Взаємозв'язок властивостей особистості і установок, що відображають поведінкову готовність до вживання алкоголю, найяскравіше виявляється в експериментальній групі. Важливим чинником, що впливає на інтенсивність спроб вживати алкоголь і постає шкільна тривожність, причому у хлопчиків спроби алкоголю, що відбулися, пов'язані з такими властивостями особистості, як безпечність, збудливість; передбачуване вживання - низьким самоконтролем і низькою шкільною тривожністю, а у дівчаток - із емоційною нестійкістю і підвищеною шкільною тривожністю. Що може стати джерелом початку алкоголізації як у хлопчиків так і у дівчаток із сімей, де є проблема зловживання алкоголем (експериментальна група).

4. Встановлено, що складовими установками на вживання алкоголю є: поведінкова готовність до вживання (спроби, що відбулися, і передбачуване в майбутньому вживання алкоголю); установка, що зумовлена впливом оточуючих; установка на позитивні емоції від вживання алкоголю. Установка на алкоголізацію залежить від ситуацій первинного залучення (батьками в сім'ях, де існує проблема зловживання алкоголем) і групового вживання (з однолітками або старшими за віком дітьми).

5. Виявлено два фактори – два типи особистості, що можуть бути групою ризику щодо схильності вживання алкоголю. Це тип особистості

«Домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику» та тип особистості - «Тривожність».

5. Сформульовані рекомендації до здійснення диференційованого особистісно-орієнтованого підходу щодо профілактики вживання алкоголю учнями молодшого та раннього підліткового віку. Отже, учні молодшого та раннього підліткового віку, що відносяться до типу особистості «Домінантність у спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику», потребують профілактичної роботи, спрямованої на розвиток вольового самоконтролю, уміння упоратися з прагненням до негайного задоволення своїх бажань, розвиток навиків цілепокладання і ціледосягнення, уміння дотримуватись суспільно значущих норм поведінки. Учні молодшого та раннього підліткового віку, що відносяться до типу особистості «Тривожність», потребують профілактичної роботи, спрямованої на формування емоційної стійкості, розширення емоційної свідомості, наполегливості, розвиток навиків подолання проблемних життєвих ситуацій.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного теоретичного аналізу і емпіричного дослідження дозволили сформулювати наступні висновки:

1. Теоретичний аналіз зарубіжних і вітчизняних психологічних теорій показав, що факторами ризику зловживання алкоголем учнями молодшого та раннього підліткового віку є тривожність, зниження вольового самоконтролю поведінки, схильність до ризику і домінування, а також порушення розвитку Я-концепції.

2. Встановлено, що спроби вживання алкоголю (в основному пиво і вино) мають близько половини хлопчиків 8-9 років, а в 11-12 років також близько половини дівчаток. Наголошується тенденція до зникнення відмінностей в залученні до вживання алкоголю між хлопчиками та дівчатками.

3. Позитивна установка на вживання алкоголю - це система поглядів і емоційне відношення до алкоголю, що підвищує готовність до його вживання. Складовими установки на вживання алкоголю є: поведінкова готовність до вживання (спроби, що відбулися, і передбачуване в майбутньому вживання алкоголю); установка, що зумовлена впливом оточуючих; установка на позитивні емоції від вживання алкоголю.

4. Установка на алкоголізацію залежить від ситуацій первинного залучення (батьками в сім'ях, де існує проблема зловживання алкоголем) і групового вживання (з однолітками або трохи старшими за віком дітьми).

5. Встановлено, що установка на позитивні емоції від вживання алкоголю у віці 8-9 років виникає як правило в ситуаціях первинного залучення (дорослими або більш старшими особами); у віці 11-12 років - в ситуації групового вживання алкоголю разом з однолітками.

6. Визначені типи особистості, що детермінують готовність до

вживання алкоголю; зокрема, учні з вираженою домінантністю в спілкуванні, низьким самоконтролем поведінки і схильністю до ризику мають позитивні установки на вживання алкоголю в ситуаціях первинного залучення (дорослими або більш старшими особами); учні з високим рівнем тривожності мають прогноз адиктивної поведінки.

7. Провідними рисами особистості учнів раннього підліткового віку, які сприяють ризику алкоголізації, є емоційна нестійкість, неврівноваженість і тривожність, зокрема шкільна; ці риси корелюють навіть із уявленнями про шкідливість тих чи інших різновидів алкоголю, зокрема, про шкідливість пива і вина; в той час, як низький самоконтроль поведінки, схильність до ризику – із уявленнями про нешкідливість пива, вина і навіть горілки.

8. У дівчаток 11-12 років вживання алкоголю спричинені емоційною нестабільністю і підвищеною шкільною тривожністю; висока шкільна тривожність є ризиком підвищення рівня установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю, а низький самоконтроль поведінки, високий рівень домінантності і схильності до ризику підвищують рівень установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в різних ситуаціях алкоголізації.

9. Учні молодшого шкільного віку, яким властиві такі риси, як домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику, складають групу ризику первинного залучення до вживання алкоголю. Учні із такими рисами, як тривожність складають групу ризику виникнення адиктивної поведінки.

10. Сформульовані рекомендації до здійснення диференційованого особистісно-орієнтованого підходу щодо профілактики вживання алкоголю учнями молодшого та раннього підліткового віку. Отже, учні молодшого та раннього підліткового віку, що відносяться до типу особистості «Домінантність у спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику», потребують профілактичної роботи, спрямованої на розвиток волевого самоконтролю, вміння упоратися з прагненням до негайного задоволення своїх бажань, розвиток навиків цілепокладання і

ціледосягнення, вміння дотримуватись суспільно значущих норм поведінки. Учні молодшого та раннього підліткового віку, що відносяться до типу особистості «Тривожність», потребують профілактичної роботи, спрямованої на формування емоційної стійкості, розширення емоційної свідомості, наполегливості, розвиток навиків подолання проблемних життєвих ситуацій.

Перспективу подальшого дослідження проблеми установки особистості на вживання алкоголю ми вбачаємо в розробленні програми попередження виникнення установок на вживання алкоголю, яка охоплювала б всі вікові групи осіб шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсаламова Л. М. Готовність до ризику як особливість розвитку особистості підлітка : Методи дослідження / Л. М. Абсаламова // Наукові записки Ін-ту психології ім.Г.С. Костюка АПН України / За ред. Академіка С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип.29. – с. 48-57.
2. Айвазова А. Е. Психологические аспекты зависимости / Алла Евгеньевна Айвазова. – СПб. : Издательство «Речь», 2003. – 120с.
3. Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность / Г. Айзенк, Г. Вильсон. - М. :Когито-Центр , 2000. - 284 с.
4. Алмазов Б. Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Б. Н. Алмазов. - Свердловск : УрГУ, 1986. - 150 с.
5. Альтшулер В. Б. Клиника алкоголизма : руководство по наркологии : [в 2-х т.]. / под ред. Н. Н. Иванца. Т. 1. - М. : Медпрактика-М, 2002. - С. 203-232.
6. Амирова В. Р., Богданчиков С. А., Иванов Л. Н. Психодиагностика групп с высоким риском алкоголизации в ВУЗах МВД РФ / В. Р. Амирамова, С. А. Богданчиков , Л. Н. Иванов // Вопросы психологии. - 1999. - № 5.- С. 140-143.
7. Ананьев В. А. Основы психологии здоровья. Концептуальные основы психологии здоровья .[Книга 1] / В. А. Ананьев. – СПб. : Речь, 2006. – 384с.
8. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси : [в 2-х т.]- М. : Педагогика, 1982.- Т. 1.- 316 с.
9. Андреева Г. М. Социальная психологи : [учебник для вузов] / Г. М. Андреева. - М. : Аспект- Пресс, 2000. - 373 с.
10. Апетик Н. П. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія“ / Н. П.

- Апетик. – Київ, 2001. – 20 с. .
11. Аршава І. Ф., Рєпіна О. Г. Деякі аспекти моніторингу та прогнозування соціально-психологічної дезадаптації дітей шкільного віку / І.Ф. Аршава, О.Г. Рєпіна // Зб.наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К. : Гнозис 2007. – т.9. – ч.6. – С. 34-41.
 12. Асмолов А. Г., Ковальчук М. А. О соотношении понятия установки в общей и социальной психологии // Социальная психология : хрестоматия [сост. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А] / А. Г. Асмолов, М. А. Ковальчук. - М. : Аспект Пресс, 2003. - С. 377-393.
 13. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. - СПб. : «Евразия» 2000. -319 с.
 14. Бараненко А. В. Роль невротических реакций в этиологии алкоголизма / А. В. Бараненко // Актуальные вопросы современной психиатрии. - Харьков, 1998. - Вып. 1.- С. 60-62.
 15. Батаршев А. В. Диагностика черт личности и акцентуаций : [практическое руководство] / А. В. Батаршев. – М. : Психотерапия, 2006. – 288с.
 16. Белінська І. А. Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно узалежненої сім'ї : автореф дис. на здобуття наук ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія “ / І. А. Белінська. - Київ, 2000. – 19с.
 17. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева..- М. : Ред-изд. Центр Консорциума «Социальное здоровье России», 1994. - 221 с.
 18. Берне Р. Эриксон об идентичности // Общая психология : [сборник текстов под ред. В. В. Петухова] / Р. Берне. - вып. 2. (Субъект деятельности). - М. : учебно-методический коллектор «Психология». - С. 233-240.
 19. Бетельова Т. Г. Нейрофизиологические и психофизиологические особенности лиц, употребляющих алкоголь // Предупреждение вредных

- привычек у школьников / Т. Г. Бетельова. - М. : Изд-во АПП СССР, 1990. - С. 18-19.
20. Бехтель Э. Е. Алкогольная потребность у подростков на ранних стадиях формирования алкогольной привычки // Проблемы подростково-юношеского и женского алкоголизма. - М. : 1984а. - С. 34-38.
 21. Бехтель Э. Е. Донозологические формы злоупотребления алкоголем / Э. Е. Бехтель. - М. : Медицина, 1986. - 272 с.
 22. Билибин Д. П., Дворников В. Е. Патофизиология алкогольной болезни и наркоманий : учеб. пособие / Д. П. Билибин, В. Е. Дворников. - М. : Изд-во УДП, 1991. - 104 с.
 23. Блонский П. П. Избранные психологические произведения. / П.П. Блонский. — М. : Просвещение, 1964. - 547 с.
 24. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. - М. : Просвещение, 1968. - 464 с.
 25. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологи. - 1979. - №1 . - С. 23-25.
 26. Божович Л. И. Избранные психологические труды : Проблемы формирования личности / под ред. Д. И. Фельдштейна. - М. : Междунар. пед. акад., 1995. - 209 с.
 27. Большой психологический словарь / под ред. Мещерякова Б. Г., Зинченко В. Г. - СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. - 672 с.
 28. Большая энциклопедия психологических тестов / [автор-составитель А.Карелин]. – М. : Эскмо, 2007. – 416с.
 29. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. - М.: Мысль, 1988. - 301 с.
 30. Братусь Б.С. Психологический анализ изменений личности при алкоголизме / Б. С. Братусь - М. : МГУ, 1974. - 96 с.
 31. Братусь Б. С., Сидоров П.И. Психология, клиника и профилактика раннего алкоголизма / Б. С. Братусь. - М. : Изд-во МГУ, 1984. - 146 с.
 32. Булах І. С., Алексеєва Ю. А. Розвиток моральної самосвідомості

- особистості підлітка : навчально-методичний посібник / І. С. Булах, Ю. А. Алексеева. – К. : АПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 72с.
33. Булгакова О. Ю. Усвідомлення підлітками небезпечних ситуацій // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академ. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип.29. – С.85-102.
34. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика : [учебник для вузов] / Л.Ф. Бурлачук. – СПб : Питер, 2007. - 352 с. : ил. – (Серия «Ученик нового века»).
35. Бурмака Н. П. Личностные факторы формирования алкогольной аддикции / Н.П. Бурмака // Вісник Харківського національного університету. Серія “Психологія” - 2002. - №550. - С.26-29.
36. Бурмака Н. П. Психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнаків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. психол. наук : спец. 19.00.04 “ Медична психологія “ / Н. П. Бурмака. – Київ, 2002. – 18 с.
37. Буторина Н. Е., Мовчан П. Г., Казаков В. С., Рыбакова Л. П. Особенности начальных проявлений алкоголизма у подростков (социально-психологический и клинический аспекты) / Н. Е. Буторина, П. Г. Мовчан, В. С. Казаков, Л. П. Рыбакова // Журн. Невропатологии и психиатрии. - 1971. - Вып. 10. - С . 1569-1588.
38. Выготский Л. С. Собрание починений : [в 6-ти т.] / Л. С. Выготский. - М. : Педагогика, 1984. Т. 4 : Детская психология. - 432 с.
39. Выготский Л. С. Лекции по психологии / Л.С. Выготский. - СПб. : Союз, 1997. - 143 с.
40. Великанова Л. П. Выявление групп риска аддиктивного поведения у подростков и пути профилактики / Л. П. Великанова // Современные проблемы наркологии : материалы научно-практ. конф. 21-22 октября 1999 года. - Астрахань, 1999. - С. 152-158.
41. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / под ред. Д. Б. Эльконина, Т. В. Драгуновой. - М. : Просвещение, 1967. - 360 с.

42. Вострокнутов П. В. Семья как объект антинаркотической профилактической работы / П. В. Вострокнутов. - М. : РИО ГПЦ ССП им. В. П. Сербского, 2002. - 290 с.
43. Говорун Т. В., Кікінеджи О. М. Гендерна психологія : навчальний посібник / Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджи. – К. : Академія, 2004. – 308с.
44. Гошовська Д. Т. Психологічні особливості розвитку самооцептації в дівчаток підліткового віку / Д. Т. Гошовська. – К. : ЦМО, 1997. – 21с.
45. Гузиков Б. М., Вдовиченко А. А., Иванов Н. Я. Выявление контингента подростков с риском злоупотребления наркотическими и другими токсическими веществами / Б. М. Гузиков, А. А. Вдовиченко, Н. Я. Иванов // Обозрение психиатрии и медицинской психологии. - 1993. - № 1. - С. 73-75.
46. Гульдан В. В., Романова О. Л., Дрынков А. В. Психологическое исследование влияния запугивания на установку подростков по отношению к наркотикам / В. В. Гульдан, О. Л. Романова, А. В. Дрынков // Вопросы наркологии. - 1990.- № 4. - С. 45-51.
47. Гульдан В. В., Романова О. Л., Иванникова И. В. Установки дошкольников по отношению к табакокурению / В. В. Гульдан, О. Л. Романова, И. В. Иванникова // Вопросы психологии. - 1991. - №5. - С. 51-55.
48. Давыдов В. В. Психическое развитие в младшем школьном возрасте / В.В. Давыдов // Возрастная и педагогическая психология / под ред. Петровского А. В. – М : Просвещение, 1973. - С. 66-97.
49. Даренский И. Д. Семантика аддиктивных представлений у больных алкоголизмом / И. Д. Даренский // Психологический журнал. - 1996. - 25. - С. 34-39.
50. Двіжона О. В. Психологічні детермінанти асоціальної поведінки підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00. 07 “ психологія “ / О. В. Двіжона. - Івано-Франківськ, 2004. – 20с.

51. Дереча В. А. Человек в поисках острых ощущений. О видах и механизмах личностной зависимости / В. А. Дереча. – Оренбург : Южный Урал, 2001. - 120 с.
52. Джонсон С. М. Психотерапия характера / С. М. Джонсон. - М. : Центр психологической культуры, 2001. - 355 с.
53. Дзюбко Л. В. Психологічні особливості ранньої шкільної дезадаптації і шляхи її подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія “ / Л. В. Дзюбко. - Київ, 2000. – 18с.
54. Диагностика развития психики школьников: научно-методичный пособие . – К. : ІЗМН, 1997. – ч.1. - 36с.
55. Дмитриева Е. Д. Раннее употребление алкоголя как форма девиантного поведения у воспитанников детского дома / Е. Д. Дмитриева // Актуальные вопросы общей и судебной психиатрии : сб. науч. тр. ВНИИ им. В. П. Сербского. - М., 1990. - С. 101-104.
56. Додс Л. М. Психическая беспомощность и психология аддикции // Психология и лечение зависимого поведения / под ред. С. Даулинга : пер. с англ. Р. Р. Муртазина / Л. М. Додс - М. : «Класс», 2000. - С. 151-165. – (Библиотека психологи и психотерапии, вып. 85).
57. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психологический словарь-справочник / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2001. – 576с. (Библиотека практической психологии).
58. Егоров А. Ю. Особенности алкоголизма в пубертатном и постпубертатном возрасте : материалы Конгресса по детской психиатрии / А. Ю. Егоров. - М.: Росинекс. - 2001. - С. 57.
59. Егоров А. Ю. Возрастная наркология / А. Ю. Егоров. - СПб. : Дидактика Плюс, 2002. - 272 с.
60. Егоров А. Ю. Рано начинающийся алкоголизм : современное состояние проблемы / А.Ю. Егоров // Вопросы наркологии. - 20026. - № 5 - С. 50-54.

61. Еникеева Д. Д. Пограничные состояния у детей и подростков : основы психиатрических знаний : [пособие для сред, и высш. пед. учеб. Заведений] / Д. Д. Еникеева. - М.: Academia, 1998. - 299 с.
62. Жигайло Н. І. Принципи формування позитивного внутрішнього потенціалу особистості в діяльності медичного психолога / Н.І. Жигайло // Психологія : Вісник Львівського юридичного інституту МВС України. Серія : Психологічні науки. – 2005. – Вип. II. – С. 152-161.
63. Жигайло Н. І. Психологічні умови становлення та розвитку творчої особистості підлітка / Н. І. Жигайло // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. - К., 2001. –Т.III. - Ч.2. – С. 47-49.
64. Жмуров В. А. Психопатология / В. А. Жмуров. - М. : Медицинская книга; Нижний Нов- город : ПГМА, 2002. - 668 с.
65. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навчальний посібник / М. М. Заброцький. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 112с.
66. Завацька Н. Є. Психологічні особливості корекційної роботи з підлітками, що зловживають психоактивні речовини / Н. Є. Завацька // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.,2001. – Т.3. – ч.5. - С. 117-124.
67. Завьялов В. Ю. Психологические аспекты формирования алкогольной зависимости / В. Ю. Зав'ялов. – Новосибирск : «Наука», 1988. -198 с.
68. Захаров А. И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка / А. И. Захаров. - М. : «Союз»-1997. - 224 с.
69. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 448с. : ил. – (Серия «Мастера психологи»).
70. Золотова И. А. Диагностика и коррекция свойств личности аддиктивных подростков / И. А. Золотова // Наркозависимость и медико-социальные последствия : стратегии профилактики и терапии : сб. мат.

- межд. конф. - Казань, 2003.
71. Иванов П. Я., Личко А. Е. Патохарактерологический диагностический опросник для подростков. Методика исследования / П. Я. Иванов, А. Е. Личко. – СПб. : изд. инст. им. Бехтерева, 1992. - 36 с.
 72. Иванов Н. Я., Личко А. Е. Усовершенствование процедуры обработки результатов, полученных с помощью Патохарактерологического диагностического опросника для подростков // Патохарактерологическое исследование у подростков / Н. Я. Иванов, А. Е. Личко. - Л., 1981. - С. 5-28.
 73. Игонин А. Л. Результаты сравнительного изучения преморбидного периода больных алкоголизмом подросткового и зрелого возраста / А. Л. Игонин // Вопросы наркологии. - 1989. - №1. - С. 18-21.
 74. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Е. Изард. – СПб. : Питер, 2002. - 460 с.
 75. Изотова Е. И., Никифорова Е. В. Эмоциональная сфера ребенка : теория и практика / Е. И. Изотова, Е. В. Никифорова. - М. : Академия, 2004. - 288 с.
 76. Иосебадзе Т. Т., Иосебадзе Т. Ш. Проблема бессознательного и теория установки школы Узнадзе // Бессознательное : природа, функции, методы исследования / под общ. ред. А. С. Прангишвили, А. Е. Шерозия, Ф. В. Бассина. - Тбилиси : «Мецниереба», 1985. Т.4. - 463 с.
 77. Исаев Д. П. Детская медицинская психология / Д. П. Исаев. - СПб. : Речь, 2004. - 384 с.
 78. Камлик О. М. Психологічні умови формування адаптованості особистості у підлітковому віці / О. М. Камлик // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2007. – Вип.33. – с.80-86.
 79. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. - СПб. : Питер, 2003. - 638 с.
 80. Керими П. Б., Непесова А. А., Мухаммедов В. А. Оценка социальных

- установок на наркотизацию школьников г. Ашхабада (Туркменистан) / П. Б. Карими, А. А. Непесова, В. А. Мухаммедов // Вопросы наркологии. - 1993.- № 4. - С. 59-64.
81. Кернберг О. Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверзиях / О. Ф. Кернберг. - М. : Класс, 1998. - 368 с.
 82. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія " / І. М. Коган. – Київ, 2005. – 20с.
 83. Копыт Н. Я., Сидоров П. И. Профилактика алкоголизма / Н. Я. Копыт, П. И. Сидоров. - М. : Медицина, 1986. - 240 с.
 84. Короленко Ц. П., Завьялов В. Ю. Личность и алкоголь / Ц. П. Короленко, В. Ю. Зав'ялов. – Новосибирск : Наука, 1987. - 167 с.
 85. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Социодинамическая психиатрия / Ц. П. Короленко, Н. С. Дмитриева. - М. : Академический проект, 2000. - 460 с.
 86. Корчагина Ю.В. Основы профилактики зависимого поведения в младшем школьном возрасте : сборник работ молодых ученых МГПУ. Выпуск XV. [сост. Н.М. Чалов] / Ю. В. Корчагина. - М. : МГПУ - 2003. - С. 38-43.
 87. Корчагина Ю. В. Социальный аспект проблемы детской алкоголизации : история и современные исследования / Ю. В. Корчагина // Ученые записки МГПИ. - М., 2004. - С. 313-318.
 88. Коски – Яаннес А. Алкоголь, познание и теория установки / А. Коски – Яаннес // Теория установки и актуальные проблемы психологи : сборник трудов. – Тбилиси : «Мецниереба», 1990. – С.126-142.
 89. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості / Г. С. Костюк .- К. : Рад. школа, 1989. - 608с.
 90. Котляров А. В. Освобождение от зависимостей, или школа успешного выбора / А. В. Котляров. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2005. -

448с.

91. Кошкина Е. А. Распространенность алкоголизма в России на современном этапе / Е. А. Кошкина // Психиатрия и психофармакотерапия. - 2003. - №3. - С. 17-28.
92. Кошкина Е. А., Киржанова В. В. Основные тенденции распространенности наркологических расстройств в Российской Федерации в 2002 г. / Е. А. Кошкина, В. В. Киржанова // Психиатрия и психофармакология. - 2003. - №4. - С. 140-142.
93. Кошкина Е. А., Кузнец М. Е., Петракова Т. И., Русских П. П. Социально-психологические аспекты профилактики употребления алкоголя девушками / Е. А. Кошкина, М. Е. Кузнец, Т. И. Петрикова // Вопросы наркологии. - № 3. -1988. - С. 47-51.
94. Кристал Г. Нарушение эмоционального развития при аддиктивном поведении // Психология и лечение зависимого поведения / под ред. С. Даулинга : пер. с англ. Р.Р. Муртазина / Г. Кристал - М. : «Класс», 2000. - С. 80-119. – (Библиотека психологи и психотерапии, вып. 85).
95. Кузікова С. Б. Можливість зниження конфліктності у підлітків шляхом корекції їх я-концепції / С. Б. Кузікова // Психологія. Зб. наукових праць НПУ ім. М. Драгоманова. – К. - 2000. – Вип.2(9). – С.222-226.
96. Кулагина И. Ю., Колюцкий В. П. Возрастная психология : Полный жизненный цикл развития человека / И. Ю. Кулагина, В. П. Колюцкий. - М. : ТЦ Сфера, 2002. - 464 с.
97. Кулаков С. А. Диагностика и психотерапия аддиктивного поведения у подростков / С. А. Кулаков. - М. : Фолиум, 1998. - 60 с.
98. Курек П. С. Медико-психологический подход к диагностике повышенного риска заболевания наркоманией у подростков и коррекции их эмоциональных нарушений / П. С. Курек // Вопросы наркологии. - 1993. - №. 1. - С. 66-71.
99. Курек Н.С. Нарушения психической активности и злоупотребление психоактивными веществами в подростковом возрасте / Н. С. Курек. -

СПб. : Алетейя, 2001. - 217 с.

100. Кучеренко Н. Б., Кучеренко С. Н., Бобрус О. Н. Категориальная установка личности и психологические факторы ее формирования / Н. Б. Кучеренко, С. Н. Кучеренко, О. Н. Бобрус // Психологический журнал. – 2001. - № 4. – С.12-20.
101. Лакосина Н. Д., Милушева Г. А. О девиантном поведении подростков на ранних этапах злоупотребления токсическими веществами и алкоголем / Н. Д. Лакосина, Г. А. Милушева // Журнал невропатологии и психиатрии. - 1992.- №3. - С. 98-101.
102. Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу : пер. с фр. / Ж. Лапланш, Ж.-Б. Понталис. - М., 1996. -190 с.
103. Леко Б. А. Психологічні особливості формування алкогольної установки в залежності від індивідуально-типологічних властивостей особистості : дис. ...кандидата психол. наук : 19.00.01 / Леко Богдан Аркадійович. – К., 1997. – 225с.
104. Лекции по наркологии / под ред. П. П. Иванца. - М. : Нолидж, 2000. - 448 с.
105. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы, эмоции // Психология мотиваций и эмоций / Под ред. Гиппенрейтер Ю. Б., Фаликман М. В. / А.Н. Леонтьев. - М.: Черо. - 2002. - С. 57-79.
106. Леонтьев А. П. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. - М. : Смысл, 2004. - 352 с.
107. Лисенко І.П. Динаміка і корекція патопсихологічних симптомокомплексів у осіб, залежних від алкоголю та наркотиків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.04 “Медична психологія “ / І. П. Лисенко. – Київ, 2003. – 44с.
108. Лисицын Ю. П., Сидоров П. И. Алкоголизм (медико-социальные аспекты) / Ю. П. Лисицын, П. И. Сидоров. - М. : «Медицина», 1990. - 528 с.
109. Личко А. Е. Подростковая психиатрия / А. Е. Личко. - Л. : Медицина,

1979. - 416 с.
110. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. - Л. : Медицина, 1983. - 256с.
111. Личко А. Е., Александров А. А., Вдовиченко А. А. и др. Подростки с повышенным риском алкоголизации (к проблеме психопрофилактики алкоголизма) / А. Е. Личко, А. А. Александров, А. А. Вдовиченко и др. // Лечение и реабилитация больных алкоголизмом. - Л. : Медицина, 1977. - С. 50-54.
112. Личко А. Е., Битенский В. С. Подростковая наркология : руководство / А. Е. Личко, В. С. Битенский. - Л. : Медицина, 1991. - 304 с.
113. Люблинская А. А. Детская психология : учеб. пособ для студ. пед. ин-тов / А. А. Люблинская. - М. : Просвещение, 1971. - 415 с.
114. Майерс Д. Социальная психология / Д.Майерс. – СПб : Питер, 1997. - 684 с.
115. Макаренко С. С. Чинники гармонійного психічного розвитку молодших школярів / С. С. Макаренко // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2007. – Вип.33. – С.125-133.
116. Макеева А. Г., Лысенко И. А. Долго ли до беды? Педагогическая профилактика детского наркотизма / А. Г. Макеева, И. А. Лысенко. - М. : ЛИПКА-ПРЕСС, 2000. - 157 с.
117. Макеева А. Г. Первые пробы психоактивных веществ современными детьми и подростками // Вопросы наркологии. - 1999. - № 2. - С. 65-70.
118. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – Київ : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240с.
119. Максименко С. Д. Основи генетичної психології : навч. посібник / С.Д.Максименко. – К. : НПЦ Перспектива, 1998. – 220с.
120. Максименко С. Д. Психологія особистості / С.Д.Максименко. - К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2007. – 296с.

121. Максимова Н. Ю. Безпека життєдіяльності : Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії : навч. посібник / Н.Ю.Максимова. – К : Либідь, 2006. – 328с.
122. Максимова Н. Ю. Підліток і наркотики. Причини адиктивної поведінки неповнолітніх / Н. Ю. Максимова // Практична психологія та соціальна робота.- 1999. - №5,7. – С. 2-4, С. 18-21.
123. Максимова Н.Ю. Профілактика узалежнення від алкоголю і наркотиків як важливе завдання валеологічної освіти / Н. Ю. Максимова // Валеологія. – 1999. - №1. – С. 5-6.
124. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посібник / Н.Ю.Максимова. – К. : ВПЦ, «Київ ун-тет», 2002. – 308с.
125. Максимова Н. Ю. Психологический аспект профилактики алкоголизма и наркомании подростков / Н. Ю. Максимова.– К. : Ін-тут системних досліджень Міносвіти України, 1995. – 202с.
126. Максимова Н. Ю. Психологическая профилактика алкоголизма и наркомании несовершеннолетних : учебное пособие / Н.Ю.Максимова. - Ростов н/Д : Феникс, 2000. - 384 с.
127. Максимова Н. Ю. Психологічні фактори узалежнення неповнолітніх від алкоголю і наркотиків та засоби його попередження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психолог. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. Ю. Максимова. – К., 1998. – 34с.
128. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології / Н Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна, В. М. Піскун. – К. : Перун, 1996. – 463с.
129. Мальцева Т. І. Девіантна поведінка підлітків як передумова їх антигромадянського поведіння / Т. І. Мальцева // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во , 2006. - №5 (16). – С.117-122.
130. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу. - СПб. : Евразия, 2001. - 478 с.

131. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология : практическое руководство / В. Д. Менделевич. – М. : «МЕДпресс», 1998. - 592 с.
132. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учебное пособие / В.Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005 . - 445 с.
133. Меннингер К. Война с самим собой / К. Меннингер. - М. : «ЭКСМО-Пресс, 2001. - 480 с.
134. Мехтиханова Н. Н. Психология зависимого поведения : учеб. пособие / Наталья Николаевна Мехтиханова. – [2-е изд.]. – М. : Флинта : МПСИ, 2008. – 160с. – (Серия «Библиотека психолога»).
135. Мізерна О. О. Вплив батьківського виховання на соціалізацію агресивності в підлітковому віці : зб. наукових статей викладачів, докторантів, аспірантів НПУ ім. М.П.Драгоманова / О. О. Мізерна. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 2002. – Вип. 3. – С.45- 47.
136. Москаленко В. Д. Психическая предрасположенность к развитию зависимости от ПАВ (личностные, социальные, семейные факторы риска) : руководство по наркологии : [в 2-х т.] / под ред. П.П. Иванца. Т. 1. - М. : Медпрактика -М, 2002. - С. 182 - 188.
137. Москаленко В. Д., Ванюков М. М. Алкоголизм и генетика. Обзорная информация / В. Д. Москаленко, М. М. Ванюков. - М. : ВПИИМИ, 1988. - 73 с.
138. Москаленко В. Д., Новиков А. В., Татаринская Е. В. Личностно-психологические особенности детей, родители которых больны алкоголизмом / В. Д. Москаленко, А. В. Новиков, Е. В. Татаринская // Вопросы наркологии. - 1993. - № 4. - С. 71-79.
139. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – Київ.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624с.
140. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. - М. : Академия, 2003. - 456 с.
141. Мясичев В. Н. Психология отношений / Владимир Николаевич

- Мясищев. - М. : Издательство Московского психолого-социального института, 2004. - 400 с.
142. Надирашвили Ш. А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси : «Мецниереба», 1974. - 170 с.
143. Надирашвили Ш. А. Психология пропаганды / Ш. А. Надирашвили . Тбилиси : «Мецниереба», 1978. - 120 с.
144. Назарова Н. В., Янусов Р. К., Беленкова С. Н. Изучение возникновения ранней алкоголизации и наркоманизации у подростков в зависимости от типов личности // Клиническая психиатрия Узбекистана : сб. науч. тр. / Н. В. Назарова, Р. К. Янусов, С. Н. Беленкова. - Ташкент, 1989. - С. 50-52.
145. Немчин Т. А., Цыцарев С. В. Личность и алкоголизм / Т. А. Немчин, С. В. Цыцарев. - Д. : ЛГУ, 1989. -191с.
146. Норакидзе В. Г. Свойства личности и фиксированная установка / В. Г. Норакидзе // Вопросы психологии. - 1983. - №5. - С. 130-136.
147. Норакидзе В. Г. Типы характера и фиксированная установка / В. Г. Норакидзе. – Тбилиси : «Мецниереба», 1966. - 190 с.
148. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология / Л. Ф. Обухова. - М. : Российское педагогическое агентство, 1996. - 374 с.
149. Осика О. В. Психологічні особливості мотивації моральної поведінки молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “ Педагогічна та вікова психологія “ / О. В. Осика. – Київ, 2007. – 20с.
150. Основы специальной психологии : учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / под ред. Кузнецовой Л. В. – М : Академия, 2002. - 480 с.
151. Островська К. О. Взаємозв'язок образу «я», самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова

психологія “ / К. О. Островська. – Київ, 2003. – 20с.

152. Палей А. И. Гипотеза сомато-психического диссонанса: неврологические, наркологические и психотерапевтические аспекты / А. Г. Палей // Вопросы психологии. - 1993. - №1.- С. 78-85.
153. Панасенко Н. М. Проблеми соціалізації підлітків із девіантною поведінкою в умовах суспільних трансформацій // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 29. – С.218-224.
154. Панок В. Г., Рудь Г. В. Психологія життєвого шляху особистості : [монографія] / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. – К. : Ніка – Центр, 2006. – 280с.
155. Перешеина Н. В., Заостровцева М. Н. Девиантный школьник : Профилактика и коррекция отклонений / Н. В. Перешеина, М. Н. Заостровцева. – М. : ТЦ Сфера, 2006. – 192с. – (Библиотека практического психолога).
156. Петракова Т. И. Особенности поведенческого компонента установки на употребление наркотиков у подростков // Наркомания как форма девиантного поведения / под ред. Поздняковой М. Е. / Т. И. Петракова. - М. : ИС РАН, 1997. - С. 13-22.
157. Петракова Т. И., Лимонова Д. Л., Меньшикова Е. С. Ситуационная мотивация употребления наркотиков у подростков / Т. И. Петракова, Д. Л. Лимонова, Е. С. Меньшикова // Вопросы психологии. - 1999. - 5. - С. 31-36.
158. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістові модулі, інформаційне забезпечення) : навчально-методичний посібник / В. М. Поліщук. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. – 330с.
159. Портнов А. А., Пятницкая И. Н. Клиника алкоголизма / А. А. Портнов, И. Н. Пятницкая. - Л. : Медицина, 1973. - 368 с.
160. Практикум по возрастной психологии / под ред. Головей Л. А., Рибалко Е. Ф. - СПб. : Речь, 2002. - 693 с.

161. Практическая психология образования : [учебник для студентов высших и средних специальных учебных заведений] / под ред. Дубровиной И. В. - М. : ТЦ «Сфера», 1998. - 528 с.
162. Прихожан А. М. Причины, профилактика и преодоление тревожности / А. М. Прихожан // Психологическая наука и образование. - 1998. - № 2. - С. 11-17.
163. Прихожан А.М. Формы и «маски» тревожности. Влияние тревожности на деятельность и развитие личности // Тревога и тревожность / под ред. В. М. Остапова / А. М. Прихожан. - СПб. : Питер, 2001. - С. 143-156.
164. Прихожан А.М., Толстых П.П. Подросток в учебнике и в жизни / А. М. Прихожан. - М. : Знание, 1990. - 80 с.
165. Проблемы алкоголизма. Клиника, патогенез и лечение алкогольных заболеваний / под ред. Г. В. Морозова. - М. : Медицина, 1974. - 120 с.
166. Профилактика аддиктивного поведения школьников : учебно-методическое пособие / науч. ред. А. В. Колеченко. – СПб. : КАРО, 2006. – 288с.
167. Психическое развитие школьника и его воспитание / под ред. Л. И. Божович, Л. С. Славина. - М. : Знание, 1979. - 96 с.
168. Психоаналитические термины и понятия : словарь / под ред. Б. Э. Мура, Б. Д. Файна. - М. : «Класс», 2000. - 304 с.
169. Психологічна енциклопедія / [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : «Академвидав», 2006. – 424с. – (Енциклопедія ерудита).
170. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова и др. - М. : Педагогика, 1983. - 440с.
171. Психология подростка : полное руководство / под ред. Реана А. А. – СПб : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. - 432 с.
172. Психология человека от рождения до смерти / под общ. ред. Реана А. А. СПб. : Прайм - ЕВРОЗНАК, 2002. - 656 с.
173. Пути и методы предупреждения подростковой и юношеской наркомании / под ред. Березина С. В. , Лисецкого К. С , Орешниковой И. Б. – Самара

- : Изд-во «Самарский Университет», 1999. - 200 с.
174. Пятницкая И. Н. Злоупотребление алкоголем и начальная стадия алкоголизма / И. Н. Пятницкая. - М. : Медицина, 1988. - 288 с.
175. Ратанова Т. А., Дымнова Т. Н. Социальная психология : учебник [для студентов всех специальностей педагогических ВУЗов] / Т. А. Ратанова, Т. Н. Дымнова. - М. : РИЦ «Альфа» МГОПУ им. М.А. Шолохова, 2003. - 194 с.
176. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст : Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт. - М. : Мир, 1994. - 319 с.
177. Романова О. Л., Петракова Т. И. Социально-психологические механизмы усвоения детьми алкогольной традиции / О. Л. Романова, Т. И. Петракова, // Вопросы психологии. - 1992. - № 5. - С. 22-25.
178. Рукавишникова А. А., Соколова М. В. Факторный личностный опросник Р. Кеттелла / А. А. Рукавишникова, М. В. Соколова. - СПб., 1995. - 92 с.
179. Руководство по наркологии : [в 2-х т.] / под ред. П. Н. Иванца. Т. 1. - М. : Медпрактика-М, 2002. - 504 с.
180. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навчальний посібник. – К. : Академвидав, 2005. – 360с.(Альма-матер)
181. Савчук О. В. Соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія, психологія соціальної роботи “ / О. В. Савчук. – Київ, 2006. – 20с.
182. Сарджвеладзе П. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / П. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : «Мецниереба», 1989. - 206 с.
183. Сибиль С. И., Подмазин Е. И. Как помочь подростку с «трудным» характером / С. И. Сибиль, Е. И. Подмазин. - Киев, 1996. -160 с.
184. Сидоров П. И. и др. Психология, клиника и профилактика раннего алкоголизма / П. И. Сидоров и др. - М. : Изд-во МГУ, 1984. - 144 с.
185. Синютка Л. П. Психологічні особливості життєвого самовизначення

- підлітка в сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “ Педагогічна та вікова психологія “ / Л. П. Синютка. – Київ, 1997. – 18с.
186. Сирота П. А., Ялтонский В. М., Хажиліна І. І., Видерман П. С. Профилактика наркомании у подростков : от теории к практике / П. А. Сирота, В. М. Ялтонский, И. И. Хажиліна, П. С. Видерман. - М. : Генезис, 2001.- 216 с.
187. Собчик Л. Н. Рисованный апперцептивный тест / Л. Н. Собчик. - СПб. : Речь, 2002. - 32 с.
188. Собчик Л. Н. СМІЛ (ММРІ). Стандизированный мноофакторный метод исследования личности / Л. Н. Собчик. - СПб. : Речь, 2001. - 219 с.
189. Соловов А. В. Наркомании : причины, виды, последствия, профилактика / А. В. Соловов. – Казань : Хэтер, 1999. -128 с.
190. Спрангер Б. Анализ состояния обучающихся программ «Формирование жизненных навыков» в мире / Б. Спрангер // Вопросы наркологии. - 1994. - №1. - С. 82-85.
191. Старшенбаум Г. В. Суицидология и кризисная психотерапия / Г. В. Старшенбаум. - М. : «Когито-Центр», 2005. - 376 с.
192. Сэбшин Э. Психоаналитические исследования аддиктивного поведения: обзор // Психология и лечение зависимого поведения / под ред. С. Даулинга : пер. с англ. Р.Р. Муртазина / Э. Сэбшин - М.: «Класе», 2000. - С. 13-28. – (Библиотека психологи и психотерапии, вып. 85).
193. Тайсон Ф., Тайсон Р. Психоаналитические теории развития / Ф. Тайсон, Р. Тайсон. - М. : «Когито-Центр», 2000. - 406 с.
194. Терлецька Л. Шкільна психодіагностика / Л. Г. Терлецька. – К. : Редакції загально-педагогічних газет, 2003. – 120с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).
195. Ткач Б. М. Індивідуально-психологічні та нейропсихологічні особливості молоді з адиктивною поведінкою : дис. ... кандидата психол. наук : спец. 19.00.04 / Ткач Богдан Миколайович. – К., 2006 –

211с.

196. Тимофієва М.П. Психологічні особливості формування установки особистості // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006. - № 5(16). – С. 184-188.
197. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси : Изд. АПН Груз. ССР, 1961. - 210 с.
198. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. - М. : Наука, 1966. - 450 с.
199. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – Спб. : Питер, 2001. – 416с.
200. Федосенко Е. В. Психологическое сопровождение подростков : система работы, диагностика, тренинги : [монография] / Е. В. Федосенко. – СПб. : Речь, 2006. – 192с.
201. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д. И. Фельдштейн. - М. : МПА, 1995. – 368с.
202. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. - М. : Прогресс, 1990. - 348 с.
203. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы // Психология подростка / под ред. Фролова Ю. И. / А. Фрейд. - М. : Российское педагогическое агентство, 1997. - С. 64-90.
204. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / З. Фрейд .– Минск : Попурри, 1998.- 480 с.
205. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности // Психология бессознательного / под ред. Ярошевского М. Г. / З. Фрейд. - М. : Просвещение, 1989. - 448 с.
206. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. - М. : Республика, 1994. - 448 с.
207. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Минск : Харвест, 2003. - 384 с.

208. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм. - М. : Айрис-пресс, 2004. - 384 с.
209. Фрэнкин Р. Мотивация поведения : биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. - СПб. : Питер, 2003. - 650 с.
210. Халецкая О. В., Трошин В. М. Минимальные дисфункции мозга в детском возрасте / О. В. Халецкая, В. М. Трошин. - Нижний Новгород : НГМА, 1985. - 35 с.
211. Ханзян Э. Дж. Уязвимость сферы саморегуляции у аддиктивных больных: возможные методы лечения // Психология и лечение зависимого поведения / под ред. С. Даулинга : пер. с англ. Р.Р. Муртазина / Е. Дж. Ханзян - М.: «Класс», 2000. - С.28-55. – (Библиотека психологи и психотерапии, вып. 85).
212. Ханецька Н.В. Психологічні передумови розвитку молодшого школяра як суб'єкта учіння : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія “ / Н.В. Ханецька. - Київ, 2005. – 19с.
213. Хартманн Х. Эго-психология и проблема адаптации / Х. Хартманн. - М. : Институт общегуманитарных исследований, 2002. - 160 с.
214. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. - СПб. : Питер, 2003. - 608 с.
215. Цукерман Г. А. Десяти-двенадцатилетние школьники : «ничья земля» в возрастной психологии / Г. А. Цукерман // Вопросы психологии. - 1998. - №3. - С.17-31.
216. Чередниченко О. Т. Особливості мотиваційної сфери наркоманів : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія” / О.Т. Чередниченко. – Київ, 1995. – 19с.
217. Шабалина В. В. Зависимое поведение школьников / В. В. Шабалина. - СПб. : Медицинская пресса, 2001.- 176 с.
218. Шайдукова Л. Привычки, пристрастия, болезни / Л. Шайдукова. - М. : Прогрессивные Био-Мед. Технологии, 2000. - 88 с.
219. Швалб Ю. М., Муханова И. Ф. Возрастная психология : учебное пособие

- [для студентов вузов и практических психологов] / Ю. М. Швалб, И. Ф. Муханова. – Донецк : Норд – Пресс, 2005. - 304с.
220. Шихирев П. Н. Социальная установка // Социальная психология : хрестоматия / [сост. Белинская Е. П., Тихомандрицкая О. А.] / П. Н. Шихирев. - М. : Аспект Пресс, 2003. - С. 364-377.
221. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. – [2-е изд.] – М. : Академический Проект; Гаудеамус, 2007. – 336с. – (Психологические технологии).
222. Эльконин Д. Б. Детская психология / Д. Б. Эльконин. - М. : Академия, 2004. - 383 с.
223. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. - СПб. : Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. - 592 с.
224. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Эрик Эриксон. - М. : Прогресс, 1996. - 344 с.
225. Юнб Н.В. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій старших підлітків, груп підвищеної психологічної уваги : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія “ / Н. В. Юнб. - Одеса, 2006. – 16с.
226. Юнг К. Г. Очерки по аналитической психологии / К. Юнг. - М. : Харвест, 2003. – 479 с.
227. Яблонська Т. М. Аналіз досліджень сім'ї як чинника розвитку особистості і дитини / Т. М. Яблонська // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. акад. С.Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2006. – Вип.29 – С. 323-332.
228. Яблонська Т. М. Психологічні умови розвитку особистості підлітка в сім'ї : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка / Т. М. Яблонська. – К. : Гнозис, 2007. – т. 9. – ч.6. – С.464-472.
229. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Социальная психология : хрестоматия / [сост. Белинская

- Е.П., Тихомандрицкая О.А.] / В. А. Ядов. - М. : Аспект Пресс, 2003. - С. 416-433.
230. Bastine R.H.E. Clinische Psychologie. - Stuttgart; Berlin; Koln; Mainz: Verlag von W. Kohlhammer. - Bd. 1. - 1984. - P. 199-200.
231. Cooper M.L., Frone M.R., Rassel M. and Mudar. Drinking tu Regulate Positive and Negative Emotions: A Motivational Model of Alcohol Use // Jomal of Personality and Sozial Psychology. - 1995. - № 69. - P. 990-1005.
232. Schmidtbauer W. Erwartung // Psychologie: Lexikon der grundbegriffe. - Hamburg: Rowolt, 1991. - P.68-69.
233. Schmidt П., Simon R. Erwartung: Lexikon der Psychologie. - Herderbucherei. Bd. 1.-1988.-P. 505-507.
234. Steven M.M., Roger D.W. Substance abuse // The practitioner's guide to psychoactive drugs. - New York: Plenum medical book company. -1984. - P. 221.
235. Wilson C. D. Wilson C. D. Einstellung // Lexikon der Psychologie. – Freiburg - Basel - Wien. Bd. 1. - 1988. - P. 436-443.
236. Zetsel, E. R. A developmental model and the theory of therapy // The capacity for emotional growth. - New York: Int. Univ. Press. - 1970. - P. 246-269.

ДОДАТКИ

Додаток А

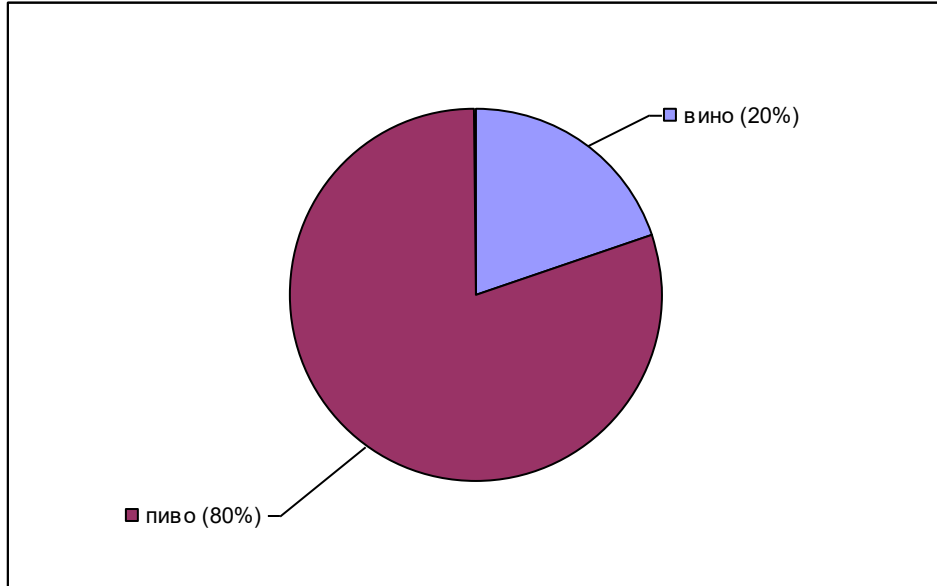

Рис. А.1 Структура спроб вживання алкоголю у дівчаток 8-9 років

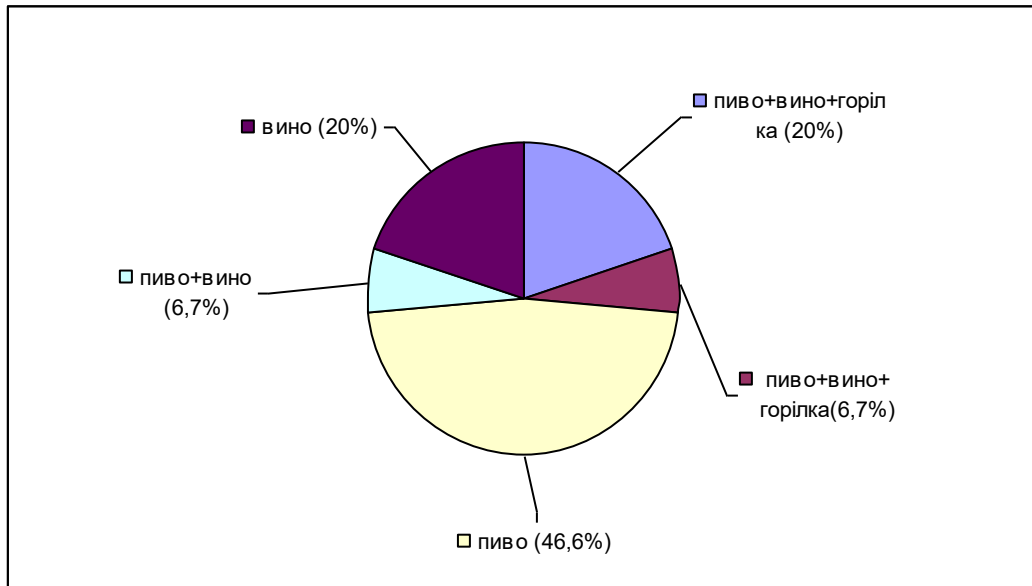

Рис. А.2 Структура спроб вживання алкоголю у хлопчиків 8-9 років

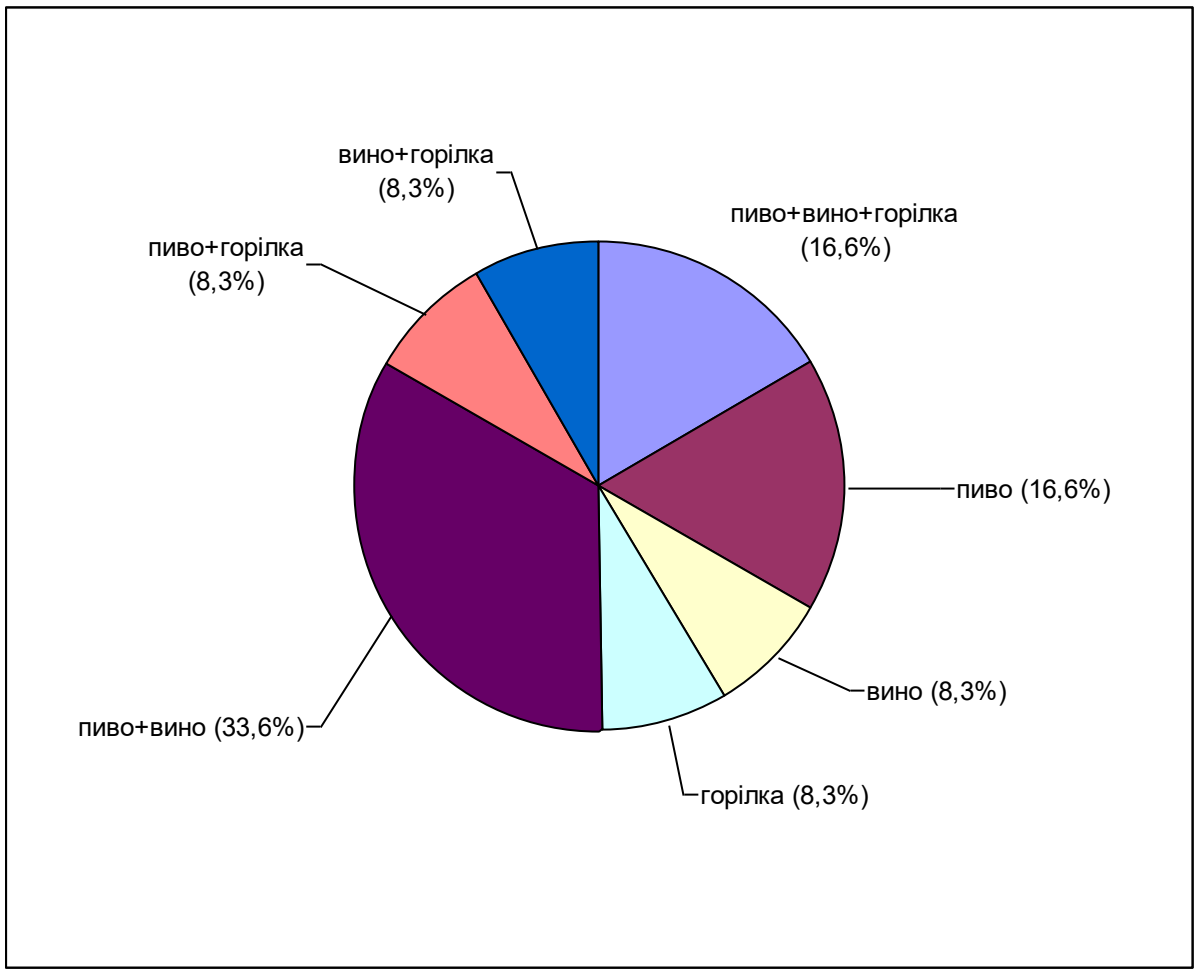

Рис. А.3 Структура спроб вживання алкоголю у дівчаток 11-12 років

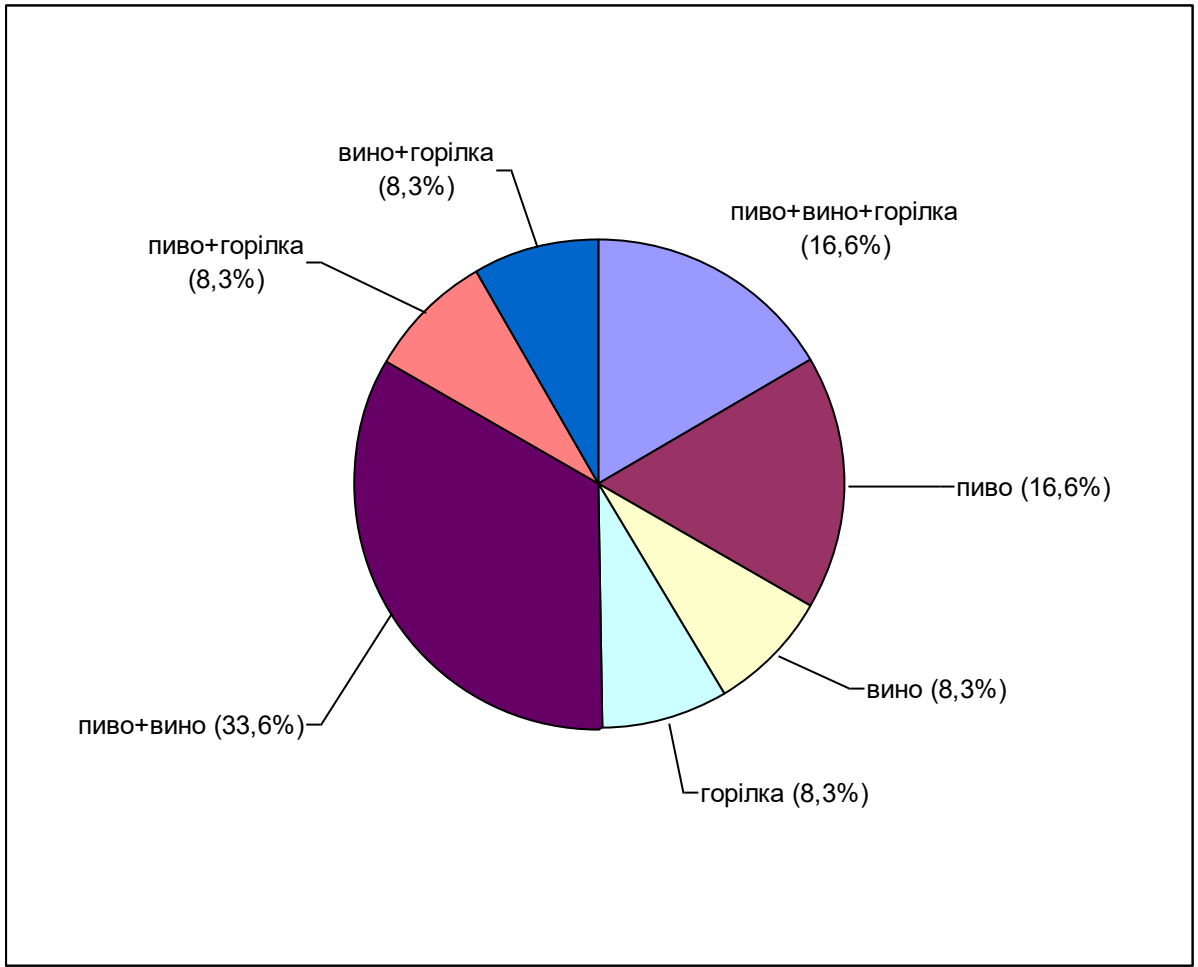

Рис. А.4 Структура спроб вживання алкоголю у хлопчиків 11-12 років

Додаток Б

Таблиця Б.1

**Показники уявлень про шкідливість алкоголю
у хлопчиків 8-9 років**

Алкогольний напій	Середнє значення показника уявлень про шкідливість
Пиво	$0,88 \pm 0,25$
Вино	$0,58 \pm 0,32$
Горілка	$0,89 \pm 0,20$

Таблиця Б.2

**Показники уявлень про шкідливість алкоголю
у дівчаток 8-9 років**

Алкогольний напій	Середнє значення показника уявлень про шкідливість
Пиво	$0,87 + 0,28$
Вино	$0,78 \pm 0,43$
Горілка	$0,93 + 0,18$

Таблиця Б.3

**Показники уявлень про шкідливість алкоголю
у хлопчиків 11-12 років**

Алкогольний напій	Середнє значення показника уявлень про шкідливість
Пиво	1,05 ± 0,00
Вино	0,82 ± 0,36
Горілка	0,89 ± 0,26

Таблиця Б.4

**Показники уявлень про шкідливість алкоголю
у дівчаток 11-12 років**

Алкогольний напій	Середнє значення показника уявлень про шкідливість
Пиво	0,83 + 0,38
Вино	0,69 ± 0,47
Горілка	1,00 ± 0,00

Таблиця Б.5

**Показники спроб, що відбулися, і передбачуваного вживання
алкоголю у хлопчиків 8-9 років**

Фактор	Середнє значення показника
Спроби алкоголю, що відбулися	0,69 ± 0,60
Спроби пива	0,68 ± 0,50
Спроби вина	0,17 ± 0,50
Спроби горілки	0,05 ± 0,17
Передбачуване вживання алкоголю	0,84 ± 0,35
Передбачуване вживання пива	0,63 ± 0,39
Передбачуване вживання вина	0,68 ± 0,57
Передбачуване вживання горілки	0,16 ± 0,47

Таблиця Б.6

**Показники спроб, що відбулися,
і передбачуваного вживання алкоголю у дівчаток 8-9 років**

Показник	Середнє значення показника
Спроби алкоголю, що відбулися	0,24+ 0,45
Спроби пива	0,14 ± 0,27
Спроби вина	0,06 ± 0,20
Спроби горілки	0,00 ± 0,00
Передбачуване вживання	0,58 ± 0,51
Передбачуване вживання пива	0,44 ± 0,47
Передбачуване вживання вина	0,46 ± 0,34
Передбачуване вживання горілки	0,00 ± 0,00

Таблиця Б.7

**Показники спроб, що відбулися, і передбачуваного вживання
алкоголю у хлопчиків 11-12 років**

Показник	Середнє значення показника
Спроби алкоголю	0,47 + 0,51
Спроби пива	0,38 ±0,49
Спроби вина	0,22 ± 0,42
Спроби горілки	0,13 + 0,34
Передбачуване вживання алкоголю	0,53 + 0,51
Передбачуване вживання пива	0,44 + 0,50
Передбачуване вживання вина	0,19 + 0,40
Передбачуване вживання горілки	0,03 + 0,18

Таблиця Б.8

**Показники спроб , що відбулися
і передбачуваного вживання алкоголю у дівчаток 11-12 років**

Параметр	Середнє значення показника
Спроби алкоголю	0,57 ±1,23
Спроби пива	0,31 ±0,47
Спроби вина	0,28 ± 0,46
Спроби горілки	0,17 ±0,38
Передбачуване вживання алкоголю	0,66 ±0,48
Передбачуване вживання пива	0,31 ±0,47
Передбачуване вживання вина	0,45 ±0,51
Передбачуване вживання горілки	0,03 ±0,19

Таблиця Б.9

**Показники установки на зміну емоцій з допомогою алкоголю у
хлопчиків 8-9 років**

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,81+0,40
Ситуація групового вживання	0,44 ±0,51
Ситуація одноосібного систематичного вживання	0,56 ±0,51

Таблиця Б.10

**Показники установки на зміну емоцій з допомогою алкоголю
у дівчаток 8-9 років**

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,33 ±0,41
Ситуація групового вживання	0,26 ±0,55
Ситуація одноосібного систематичного вживання	0,74 ±0,34

Таблиця Б.11

**Показники установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю у
хлопчиків 11-12 років**

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,38 ±0,50
Ситуація групового вживання	0,16 + 0,37
Ситуація одноосібного систематичного вживання	0,75 + 0,44

Таблиця Б.12

**Показники установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю у
дівчаток 11-12 років**

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,28 + 0,45
Ситуація групового вживання	0,14 ±0,35
Ситуація одноосібного систематичного вживання	0,69 ± 0,47

Таблиця Б.13

**Показники установки на позитивні емоції від вживання алкоголю у
хлопчиків 8-9 років**

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на позитивні емоції від вживання алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,37 ± 0,49
Ситуація групового вживання	0,22 ± 0,42

Таблиця Б.14

**Показники установки на позитивні емоції
від вживання алкоголю у дівчаток 8-9 років**

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на позитивні емоції від вживання алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,28 ± 0,46
Ситуація групового вживання	0,20 +0,41

Таблиця Б.15

**Показники установки на позитивні емоції від вживання алкоголю у
хлопчиків 11-12 років**

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на позитивні емоції від вживання алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,19 ± 0,40
Ситуація групового вживання	0,47 ± 0,51

Таблиця Б.16

**Показники установки на позитивні емоції від вживання алкоголю у
дівчаток 11-12 років**

Передбачувана ситуація алкоголізації	Середнє значення показника установки на позитивні емоції від вживання алкоголю
Ситуація первинного залучення	0,34 ± 0,48
Ситуація групового вживання	0,52 ± 0,50